

PAPER DETAILS

TITLE: ISLAM'DA HELAL KAZANCIN ZORUNLULUGU, KUTSALLIGI VE SÜPHELİ İSLEMLERE
KARŞI HASSASİYET: İLGİLİ AYETLER VE HADİSLER ÜZERİNDEN İKTİSADİ BİR
DEĞERLENDİRME

AUTHORS: Ekrem Erdem

PAGES: 230-264

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4045389>

İslam'da Helal Kazancın Zorunluluğu, Kutsallığı ve Şüpheli İşlemlere Karşı Hassasiyet: İlgili Ayetler ve Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme

Ekrem Erdem¹

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-5876-8747>

Özet

Bu çalışmada el emeğinin ve helal kazancın zarureti, kutsallığı, bu itibarla şüpheli işlemlerden bile kaçınılması gerektiğinin önemi üzerine ilgili ayetler ve temel hadis kaynaklarından yararlanarak bir iktisadi değerlendirme yapılmıştır. Helal-meşru kazanç, helal-meşru tüketimin temelidir; üretim ve tüketim ise ekonominin temelidir. Kaldı ki, kazancın helal olması ve buna bağlı olarak tüketimin, tasarrufun ve yatırımın da helal-meşru olması Müslüman olmanın ve dindarlığın temel dayanağıdır. Zira din salt retorikler üzerine bina edilen bir inanç manzumesi değildir. Aksine, itikat, ibadet ve ahlak bütünlüğüne sadık kalınarak hayatın içinde tatbik edilen kapsayıcı bir yaşam biçimidir. Bundan ötürü, bu çalışma helal kazançla ilgili bu döngüyü belli yönleriyle tespit etmeyi ve özellikle ilgili ayetler ve hadislerin delaletiyle bunlara cevaplar bulmaya çalışmayı amaç edinmiştir. Bu amaç doğrultusunda konular 'helal kazancın zorunluluğu, kutsallığı ve dindarlık meselesi' ve 'Müslümanların helal kazanç konusunda hassasiyetlerinin azalması, dünyaya ve şüpheli kazanç yollarına meyletmeleri' olmak üzere iki ana başlık halinde incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular göstermiştir ki, her insanın hayatını idame ettirebilmesi için gerekli asli ihtiyaçlarını kendi el emeğiyle helal yollardan elde etmesi bir zorunluluk (farz) olarak görülmüştür. O bakımdan, bu mesele İslam'da sadece ameli değil, aynı zamanda itikadî bir mesele olarak da değerlendirilmiştir. Ayrıca, kazanç temini konusunda İslami geleneğin bir kanadı daha kanaatkâr olmayı, yani zühd yolunu tercih ederken, günümüzde daha baskın anlayışı temsil eden diğer kanat, meşru yolları takip etmek suretiyle büyüme ve zenginleşmenin daha uygun bir yol olacağını savunmuştur. Önemli sonuçlardan biri de hem kazanç elde etmede hem de harcamada itidalli olunmasıdır. Yani, İslami iktisat anlayışına göre, tembellik yapıp kazanç faaliyetinden kaçınarak başkasına muhtaç olarak onurunu zedelemek de aşırı kazanç hırsıyla aceleci ve meşru olamayan kazanç yollarına yönelmek de reddedilmiştir. Ayrıca, insanın tüketim tarzı kazanç elde etme tarzının bir fonksiyonudur. Buna göre, helal yoldan elde edilen kazanç, gerçek ihtiyaçlar üzerinden bugünkü ve gelecekteki harcamaları finanse ederken; helal olmayan yollardan elde edilen kazanç, şahsi arzulara dayalı ihtiyaç dışı harcamaları finanse eder.

Anahtar Kelimeler: Helal Kazanç, Helal Rızık, El Emeği, Şüpheli İşlemler, Hadisler, İslam İktisadı.

¹ Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kayseri. Email: ekremerdem@erciyes.edu.tr.

The Necessity, Sanctity of Halal Earnings in Islam and Sensitivity Against Suspicious Transactions: An Economic Evaluation on Related Verses and Hadiths

Abstract

In this study, an economic evaluation has been made by using related verses of Quran and basic hadith sources on the necessity and sanctity of one's own labor and halal earnings, and the importance of avoiding even suspicious transactions. Halal-legitimate earnings are the basis of halal-legitimate consumption; but production and consumption are also the basis of the economy. Moreover, earning, consuming, saving and investing on the halal-legitimate basis is of being a Muslim and piety. Because religion is not a body of belief built solely on rhetoric. On the contrary, it is an inclusive lifestyle that is implemented in life by adhering to the integrity of faith, worship and morality. Therefore, this study aims to identify certain aspects of this problem we are experiencing and to try to find answers to it, especially with the help of the relevant verses and hadiths. For this purpose, the issues have been examined under two main headings: 'the necessity of halal earnings, its sanctity and the issue of religiosity' and 'Muslims' decreased sensitivity about halal earnings and their inclination towards the world and questionable ways of earning'. The findings obtained from the study have shown that it is considered a necessity for every person to obtain the essential needs necessary to sustain his life through his own labor and through halal means. In this respect, this issue has been evaluated not only as a practical but also a creedal issue in Islam. In addition, while one wing of the Islamic tradition prefers to be more contented in terms of earning income, that is, the path of asceticism (*zuhd*), the other wing, which represents the more dominant understanding today, argued that it would be a more appropriate way to grow and enrich by following legitimate paths. One of the important results of the study is to be moderate in both earning and spending, i.e., harming one's dignity by being dependent on others by being lazy and avoiding earning activities, and turning to hasty and illegitimate means of earning with excessive ambition for profit are also rejected in Islamic economic thinking. Finally, a person's consumption style is a function of his earning style. Accordingly, while halal earnings finance current and future consumption and investment expenditures based on real needs, earnings obtained through non-halal means finance non-necessary expenditures based on personal desires.

Key Words: Halal Earning, Halal Rizq, labor, Suspicious Transactions, Hadiths, Islamic Economics.

Giriş

İslami bakış açısından kazancın meşruiyeti onun helal olmasıyla; yani, İslami kurallar dikkate alınarak elde edilmesiyle bir anlam ifade eder. Yoksa, yasal/resmi düzenlemelere göre meşru olarak görülen bazı faaliyet alanlarının, gelir kaynaklarının, iş yapma biçimlerinin İslami bir hayat tarzında meşru/helal olarak addedilmesi söz konusu olmayabilir. Kaldı ki, cari hukuk ve düzenlemeler ya da örf ve adetler bakımından meşru kabul edilen her şey İslami açıdan makbul olmayabilir. Zira İslam nazarında bir fiilin bu sayılan ölçüler muvacehesinde meşru ve yasal (hatta helal ruhsatı) olması onun ahlaki olduğu anlamına gelmez. Çünkü, seküler bir sistemde cari hukuk düzeninin ve diğer kamu düzenlemelerinin kendine göre bir meşruiyet ve ahlaki düşüncesi olsa bile, İslami anlamda bir ahlakilik ve helallik kaygısı olmaz. Bu itibarla, cari seküler hukuk ve düzenlemelere uygun olarak yapılan işlemlerin bir kısmı İslami olarak meşru ve kabul edilebilir olmayabilir; hatta genel ahlaki kıymet ölçülerine de aykırı olabilir.

Unutmamak gerekir ki, İslam iktisat düşüncesi tam anlamıyla ahlak temelli bir hayat biçimini vazeder. Bu itibarla, bir Müslümanın kazancının ya da rızkının meşruluğu ya da helal oluşu, elde edilmiş biçiminin ne ölçüde el emeğine (alın terine, göz nuruna, el işine), yani kendi emeğine dayandığına bağlıdır. Dolayısıyla, kazancın kullanma veya tüketme hakkının meşru olabilmesi için, kaynağının hakkaniyet esasına (hakkını vererek elde edilmesine, liyakate) dayalı olması beklenir.

Bu noktada pek çok zorluk olsa da büyüme tutkusu ve hassasiyet eksikliği nedeniyle gerek sermaye gelirleri üzerinden gerekse emek gelirleri üzerinden helal ve ahlaki kazanç konusunda zafiyetler ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce, Müslümanlar tarafından helal kazanç konusunda ortaya çıkan sonuç, çoğunlukla dünyevi çıkarlarını uhrevi olana tercih ettikleri içindir. Elbette bir kısım sorunlar eksik ya da yanlış bilgidir, ihmalkarlıktan ve elde olmayan zorunluluklardan kaynaklanıyor olabilir. Bilerek yapılması zaten kabul edilemez iken, ikinci durum karşısında da hassasiyetin azalması Hz. Peygamberin asırlar öncesinden öngörüsünü doğrulamakta ve mutlaka bireysel ve ortak aklın harekete geçmesi gerekmektedir. Esasında çalışmanın temel motivasyonunun bu olduğu söylenebilir.

Kanaatimizce bu tarz teorik çalışmalar son yıllarda hızla artan İslam iktisadı ya da İslamî iktisat² çalışmalarının özüne dair önemli katkı

² Türkçe literatürde kullanılan "İslam iktisadı" kavramının aslında Arapça ve İngilizce gibi dillerdeki karşılıklarını tam olarak karşıladığı söylenemez. Mesela, Arapçada "al-iktisadi'l-İslamiyye" (الاقتصاد الإسلامي), İngilizcede "Islamic economics" olarak ifade edilenin kanaatimizce Türkçede daha uygun ifade şekli "İslami iktisat" olmalıdır. Fakat, Türkçe literatürde İslam iktisadı ifadesi kullanıldığı için, çalışmada biz de bu ifadeyi tercih etmiş bulunuyoruz. Zira bu şekilde ifade ederken hem genel kullanıma uyumuş oluyoruz hem de bu şekilde kullanıldığında yine aynı mananın kastedildiğini düşünüyoruz.

sunacaktır. Nitekim bu çalışmada İslam iktisat düşüncesinde el emeğinin, helal-meşru-ahlaki esaslara dayalı kazancın esas olduğunun ve kutsallığının ilgili ayetler, ama daha ağırlıklı olarak hadisler üzerinden tespit edilmesi, bu hususta oldukça hassas hareket edilmesi, dolayısıyla şüpheli işlemlere karşı oldukça dikkatli olunması gerektiği üzerine iktisadi bir inceleme ve değerlendirme yapılması amaçlanmıştır.

Helal kazanç ya da halk diliyle *helal lokma* konusunda kelamcılarının ve fakihlerin tartıştığı pek çok mülahazanın söz konusu olduğu malumdur. Dolayısıyla, hadisler yorumlanırken, elbette ilgili ayetlerden de yararlanılacak ve günümüze dair bazı tespitlerde bulunulacaktır. Ancak, bu çalışmanın akademik olarak hadis disiplini üzerine çalışan biri tarafından değil, İslami iktisat üzerine araştırmalarda bulunan biri tarafından ele alındığının belirtilmesinde yarar vardır. O bakımdan, çalışmanın İslam iktisadı alanında çalışanların dikkate alabilecekleri bir kaynak çalışması olma potansiyeli taşımasını ümit ediyoruz. Dolayısıyla, zaman zaman başka kaynaklardan yararlanılsa da çalışmada ele alınan hadisler esas olarak *Kütüb-i Sitte* diye bilinen altı temel hadis kaynağından alınmış ve oralarda yer alan doğrudan konuyla ilgili tüm hadisler mümkün olduğunca dâhil edilmiştir. Hadisler incelenirken, daha sistematik bir analiz yapabilmek için konular esas olarak iki alt başlık altında toplanmıştır. Bunlardan ilki 'helal kazancın zorunluluğu, kutsallığı ve dindarlık meselesi' olacak, diğeri ise, 'Müslümanların helal kazanç konusunda hassasiyetlerinin azalması, dünyaya ve şüpheli kazanç yollarına meyletmeleri' olacaktır. Birinci başlık altında aslî ihtiyaçlar ve helal kazancın zorunluluğu, bu çerçevede Necm Suresi'nde geçen ilgili ayetlerin sunduğu ilkeler ile helal kazancın kutsallığının dindarlığın kalitesi ve ibadetlerin kabulü ile ilişkisi incelenecektir. İkinci başlık altında ise, Müslümanların bu konuda gelecekte hassasiyetlerinin azalması, şüpheli kazanç yollarına meyletmelerine dair Hz. Peygamber'in öngörüsü ve rızık temininde itidalli olmaları ve kazanç-tüketim ilişkisiyle ilgili tavsiyeleri ele alınacaktır.

1. Kaynaklar ve Literatür Üzerine Bir Değerlendirme

İslam iktisadı alanında ilmi çalışmalar son yıllarda dünyanın her yanında artmaya devam ediyor. Bunların bir kısmı teorik ama çok daha büyük bir kısmı uygulamalı/ampirik çalışmalar tarzında yürütülmektedir. Ağırlıklı olarak ekonometrik yöntemlerle yürütülen uygulamalı çalışmaların ise, bir kısmı ekonomik büyüme, istihdam, kamu maliyesi, para politikası, fiyat sistemi ve fiyat istikrarı, finansal sistem ve finansal istikrar gibi ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte makro ekonomik konular olurken, bir kısmı bireyi ve firmayı esas alan mikro ekonomik konular, bir kısmı da tarım, sanayi ve hizmet sektörlerini ilgilendiren konulardan oluşmaktadır.

İslam iktisadı ile ilgili çalışmalarda birkaç husus dikkat çekmektedir: Bunlardan birincisi, giderek teorik çalışmalar yerine çoğunlukla sıradan

ekonometrik test yöntemleri kullanılarak kolay ulaşılabilir ikincil verilere dayalı (veri-odaklı), çok yazarlı, İslami ve iktisadi yönü geri planda kalan çalışmalardan oluşmasıdır. İkincisi, çalışmalar çoğunlukla finans-bankacılık-sigortacılık ve bunların büyüme üzerine etkisi gibi alanlara odaklanmış vaziyettedir. Bu tarz çalışmalar, özellikle Uzakdoğu ve Ortadoğu-Körfez ülkeleri ile gelişmekte olan ülkelerdeki araştırmacılarda daha yoğun olarak görülmektedir. Üçüncü mesele, bu yöntemleri kullanan araştırmacıların genellikle İslam iktisadının temelini oluşturan Kur'an, hadisler, akait ve fıkıh gibi konularda ya hiç ya da çok az bilgi sahibi olmaları; meseleye hızlı yayın, atıf ve kariyer üzerinden pragmatik olarak yaklaşmalarıdır. Dördüncü mesele ise, büyük birikim ve emek gerektiren teorik çalışmaların indeks değeri yüksek dergi çevrelerinde genellikle tercih edilmemesi, buna karşılık, bu alanda ciddi bir birikim ve emek istemeyen, ama belli ekonometrik yöntemleri bilen bir kişi etrafında toplanarak veri-odaklı ve hızlı hazırlanan uygulamalı çalışmaların prestijli olarak kabul edilen dergilerde çabuk bir şekilde yayına dönüşebilmesidir.

Oysa, İslam iktisadi çalışmalarının temel kaynaklara, ilkelere ve değerlere yeterince vakıf olmadan salt ülkeler ve sektörler üzerinden örneklerle veri merkezli basit ekonometrik yöntemlerle çalışılması, karşılaşılan sorunlara kalıcı çözümler üretmek yerine, sadece yayın yapanların günübirlik kariyerlerine bazı şahsi katkılar sunmakla sınırlı kalma riski taşımaktadır. O bakımdan, İslam iktisadi çalışanların temel kaynakları anlamaları, buna imkanları elvermiyorsa, bu konularda yetkinliği olan kişilerle iş birliği yapmaları büyük önem taşımaktadır.

İslam iktisadi alanında son yıllarda helal tüketim ve endüstrisi üzerine bir hayli akademik çalışmanın yanı sıra pek çok teşebbüs ve politika uygulama sahasında yer bulabilmiştir. Ancak, bunların neredeyse tamamı tüketim yönüyle ilgili olup; helal gıda, kozmetik, ilaç, banka, finans ve turizm gibi pek çok alanı kapsamaktadır. Bu alanlarda eğitim ve sertifika veren Türkiye başta olmak üzere, birçok ülkede ulusal ve uluslararası standartlarda hizmet veren profesyonel kurumlar bulunmaktadır. Bunların çoğu gıda alanında olsa da diğer alanlardaki güncellenmiş kurumları internet üzerinden takip etmek mümkündür (hak.gov.tr/akredite-kuruluslar). Akademik camiada da bu alanda çok sayıda yayın yapılmakta olup, söz konusu yayınlar İslami iktisat çalışmaları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Örnek olarak, Kamali (2021); Elasrag (2017); Abdul Rahman, Mahroof ve Hassan (2024) gibi temel araştırma kitapları ile Erdem, Varinli ve Yıldız (2014); Varinli, Erdem ve Avcılar (2016); Güneş ve Yetim (2020); Darmawati, Hardiana, Mainata ve Nuryadin (2023) gibi makaleleri zikretmekte fayda vardır.

Bugün helal sektörü ya da endüstrisi dendiğinde esas olarak helal tüketim kastedilmekte olup, işin üretim ve kazanç (gelir) boyutu çoğunlukla ihmal edilmektedir. Oysa kazancın helal-meşru-ahlaki esaslara göre olmadığı bir

durumda tüketimin helal olmasının hiç anlamı yoktur. Başka bir ifade ile, helal meselesini ekonomik alanda konuşurken, kaynakların/girdilerin temininden, toptan ticaret, saklama/depolama, dağıtım/lojistik, perakende ticaret ve nihai tüketime kadar tedarik zincirinin tüm safhalarını birlikte dikkate almadan sadece alt safhalar üzerinden hareket etmek eksik ve hatalı olacaktır. O bakımdan, işin üretim ve kazanç/gelir yönünü öncelikle dikkate almak gerekir. Fakat bu manada maalesef tüketim boyutu nispetinde bireysel, toplumsal ve kurumsal bir hassasiyetin olmadığına şahit oluyoruz. Bu hassasiyetin İslami-ahlaki manada arzu edilen düzeyde olmaması, kamu ve özel düzenlemelere, teşebbüslere ve tabii ki akademik çalışmalara da yansımaktadır.

Nitekim bu alanda bilimsel manada kayda değer sayıda ve içerikte çalışma bulunmamaktadır. Klasik içerikle hazırlanmış olarak en bilinen eserlerden biri, ünlü Hanefi fakihî Şemsü'l-Eimme es-Serahsî'nin (1090?) *el-Mebsûṭ* adlı meşhur eserinin *Kitabü'l-Kesb* bölümünde yer alan ve İmam Muhammed Şeybanî'ye nispet edilen, Mustafa Baktır'ın *İslam İktisadında Helal Kazanç* isimli eseridir. İmam Serahsî'nin şerhi olarak mevcut olan eser, aslında her iki büyük Hanefi fakihinin ortak ürünü olarak düşünülebilir ama eserde müellif olarak adı geçtiği için, mevcut çalışmada Şeybanî (1993) olarak yer alacaktır. Bundan başka, konu elbette doğrudan ya da dolaylı bölümler halinde fıkıh, tefsir ve diğer temel kitaplarda işlenmiştir. Mutasavvıfların pek çoğunun kitaplarında da yer almıştır. Ama müstakil olarak bu konu üzerine yazılan önemli bir eser ilk mutasavvıflardan ama aynı zamanda hadis, kelam ve tefsir alimi olan Hâris el-Muhâsibî'nin (857) *el-Mekâsib* adlı kitabıdır. Bu çalışmada yer alan içerik ve vurgulara oldukça yakın bulduğumuz, tasavvuf ruhuna uygun olarak zühd, verâ ve tevekkül gibi anlamlar üzerinden hazırlanan kitap, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması* adıyla M. Coşkun tarafından 2012 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Elbette bunun dışında pek çok temel tasavvuf eserlerinde, fütüvvetnamelerde ve hatta manzum ve mensur edebiyat eserinde konu edinilmiştir.

Yakın zamanlarda konuyla ilgili temel İslami bilgileri cari ekonomik meseleler üzerinden anlatan Günay (2004), Ünlü ve Bulut (2013), Erdem (2015), Sekmen ve Erdem (2020), Hallal (2024), özellikle bazı itikadî ve fikhî telakkileri üzerinden Karaman (1996), rızıkla ilgili Kur'an ayetleri üzerinden Coşkun (2010), ilgili hadisler ışığında Halebi (2002), Erdem (2021) ve Erdem (2022), ilgili ayetler ve hadisler üzerinden Dölek (2020) ve Rakhman ve Solihin (2018), faiz tartışmaları bağlamında Erdem (2017) ve Erdem (2018), İslam ahlakı üzerinden Müslümanın günlük hayatına etkisi anlamında Gazali (1979) ve Önlüer (2014), sahabe örnekliliği üzerinden Yıldırım (2014) ile fütüvvet ve ahilik geleneği üzerinden Erdem (2020) ve Erdem (2023) bu konu üzerine çalışmışlardır.

Ancak, bize göre, en önemli kaynak, kuşkusuz İslami çalışmaların ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim ve ikinci kaynağı hadis-i şeriflerdir. Bu çalışmada işte bu iki ana kaynaktan geçen ve bu makalenin başlıklarla doğrudan ilgili ayetler ve hadisler dikkate alınmıştır. Bunun için, ayet meallerinde ve yorumlarında genellikle Elmalı Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* (1971), Muhammed Esed'in *Kur'an Mesajı* (1999), Karaman ve diğerlerinin hazırladığı *Kur'an Yolu* (2006, 2008), İbni Kesir'in *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri* (1986) ve farklı mealleri karşılıklı dikkate almak için (<http://kuranmeali.com/AyetKarsilastirma>) internet sitesi esas alınmıştır.

Hadis kaynakları olarak da esas itibarıyla girişte belirtildiği gibi, *Kütüb-i Sitte* diye bilinen altı temel hadis kaynağından yararlanılmıştır. Bu temel hadis kitaplarından ilk beşi sırasıyla *Sahih-i Buhari* (Zebidi, 1980), *Sahih-i Müslim* (Davudoğlu, 1979, 1983), *Sünen-i Neseî* (Neseî, 1981), *Sünen-i Ebu Davud* (Ebu Davud, 1983) ve *Sünen-i Tirmizî*'dir (Tirmizi, 1981). Altıncı kitap genellikle *Sünen-i İbni Mâce* (<https://www.islam-tr.com>) olarak kabul edilse de bazı hadisçilere göre, İmam Mâlik'in *el-Muvattâ'*ıdır (İmam Malik, 1994), bazılarına göre de *Sünen-i Dârimî*'dir (Dârimî, 1994). Bir de sabit olarak kabul edilen ilk beş kitapta yer alan hadisleri konularına göre toplayan El-Hüseyinî'nin *Tac Tercemesi ve Şerhi* (2016)'den yararlanılmıştır.

Sonuç olarak, genel manada iktisatla alakalı yayınlarda görülen ülke, bölge, konu ve dönem bakımından kolay ulaşılabilir veriye ve belli istatistiksel ölçme ve tahmin yöntemlerine dayalı çalışma tarzlarının İslam iktisadı alanındaki yayınlarda da görüldüğünü rahatlıkla söylemek mümkündür. Açık söylemek gerekir ki, bu yayın gidişatı kişilere hızlı yayın, atıf veya pozisyon sağlayabilir; ama alternatif bir medeniyet tasavvuru olarak geliştirilmesi beklenen İslam iktisadı alanına beklenen katkıyı vermekten çok uzak gözükmektedir. Ancak, temel teorik ve buna bağlı ciddi uygulamalı çalışmaların yapılabilmesi için, ana kaynaklara vakıf olunması, çok disiplinli ortak proje bazlı çalışmaların yapılması ve desteklenmesi gerekmektedir. Elimizdeki çalışmayı, bu manada söz konusu kaygıları dikkate alan mütevazı bir gayret olarak değerlendirmek isabetli olacaktır.

2. Helal Kazancın Zorunluluğu, Kutsallığı ve Dindarlık Meselesi

İslam'da helal kazanç meselesi sadece ahlaki bir sorumluluk değil, aynı zamanda bir inanç ve ibadet/muamelat konusudur. Dolayısıyla, helal kazanç bir Müslümanın dindarlığının en önemli kıstaslarından biridir ve dinde samimiyetini gösteren çok önemli bir ölçüdür.

2.1. Aslı İhtiyaçlar ve Helal Kazancın Zorunluluğu

İnsan hayatında ihtiyaçlar esas olarak aslî (zorunlu) ve zorunlu olmayan (diğer) ihtiyaçlar olarak iki grupta toplanabilir. Asli ihtiyaçlar, insanın hayatta kalabilmesi için vazgeçilmesi mümkün olmayan yeme, içme, giyinme ve barınma ihtiyaçlarını ifade eder. Bunların dışında kalanlar zorunlu

olmayan diğer ihtiyaçlar olarak nitelendirilir. Genel olarak ihtiyaçların sınıflandırılması modern iktisat biliminde de geleneksel İslami literatürde de aşağı yukarı benzerdir. Tabii bu ihtiyaç maddelerinin içeriği zamana ve mekâna bağlı olarak değişebilir. Buna göre, zorunlu ihtiyaçların sayısı ve niteliği bilhassa yıllar geçtikçe, ekonomik, sosyal ve teknolojik şartlardaki değişikliklere bağlı olarak gelir, kentleşme ve sekülerleşme düzeyleri yükseldikçe artmaktadır.

Temel İslami kaynaklarda da hayatın yukarıda bahsedilen temel ihtiyaçlar (*'havâic-i asliye'*) olarak bilinen dört şey üzerine kâim olduğundan bahsedilir (Şeybanî, 1993: 85). Nitekim Hz. Osman'dan rivayet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Ademoğlu için şunlardan başkası yoktur: Oturacağı ev, avret yerini kapatacak elbise, bir parça ekmek ve su"* (Tirmizi, Zühd: 30/2341). "Zekât matrahı dışında tutulan temel ihtiyaç malları anlamında kullanılan fıkhi bir terim" olan *havâic-i asliye*, aslında asgari hayat ve geçim standardını belirlemede kullanılan bir ölçüt niteliğindedir. Bu itibarla, Müslüman toplumlarda fertler ve İslami hassasiyetlere riayet eden devletler bu asgari ölçünün/standardın altına düşen kişilere destek olmakla yükümlü olduklarını bilirler ve bu standardın üstünde olan kişilerle devlet de bu yükümlülüğü yerine getirmek için çaba sarf ederler (Çeker, 1997: 504-507). Modern iktisat biliminin de esas aldığı bu temel ihtiyaçlar, insanın yaşamını devam ettirebilmesi için zorunlu olduğu için, bunların karşılanması farz olarak kabul edilmiştir. Aksi durumda insanın hayatı devam edemeyeceğinden, kişi kendisinin ölümünden veya hastalığından doğrudan sorumlu olacaktır. İnsanın hayatta kalabilmesi için, zorluk ve meşakkatin kaldırılıp kolaylığın esas alınması ilkesinden hareketle, bazı durumlarda haramların bile mubah sayıldığı dikkate alındığında³, rızık temini ve bunun meşru yollardan elde edilmesinin farziyeti daha rahat anlaşılacaktır.

Temel ihtiyaçlar konusunda Kur'an'dan bazı örnekler vermek gerekirse; yeme ihtiyacı ile ilgili bir ayette *"Onları yiyip içmez bir beden kılmadık, ölümsüz de değillerdir"* (Enbiya: 8), bir başka ayette ise, *"Size rızık olarak verdiğimiz iyi ve temiz şeylerden yiyin ama bunda ölçüyü aşmayın..."* (Taha: 81) denilmiştir. Sahabenin önde gelenlerinden Ebu Zerri'l-Ğıfari'ye hangi amelin daha faziletli olduğu sorulduğunda; "namaz kılmak ve ekmek yemek"

³ Fıkıhçılar, dinî-hukukî hükümler için özel ve geçici durumlara dair bazı kolaylıkların getirilmesini "meşakkat teysîri celbeder" (yani, 'güçlük, kolaylığı getirir'; (yani, 'darlık zamanında vüs'at gösterilmek, anlayışlı olmak, durumu idare etmek gerekir'; Mecelle, madde 17), "bir iş zîk/dîk olduktan müttesi' olur" (yani, 'bir işi yaparken, zorluk ve darlık ortaya çıkarsa, genişlik aranıp ruhsatlar kullanılır'; Mecelle, madde 18), "zaruretler memnû olan şeyleri mubah kılar" (yani, 'zaruretler yasakları serbest hale getirir'; Mecelle, madde 21) veya "zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur" (yani, 'zaruret sebebiyle caiz olan şey, sadece zarureti giderecek kadar işlenmelidir'; Mecelle, madde 22) gibi genel ilkelerle özetlemişlerdir (Çalış, 2013: 141).

olarak cevap vermiştir (Şeybanî, 1993: 36). İçme ihtiyacı ile de bir ayette “... Allah'ın rızından yiye için; yeryüzünde fitne fesat çıkarmayın” (Bakara: 60) buyurulmuştur. Araf Suresi'nden yer alan şu iki ayet ise, giyinme ihtiyacından bahseder: “Ey Ademoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise yarattık. Takvâ elbisesi, işte o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın ayetlerindendir. Umulur ki düşünüp öğüt alırlar” (Araf: 26) ve “Ey Ademoğulları! Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin, yiye için fakat israf etmeyin...” (Araf: 31). Mesken ihtiyacı ile ilgili de “Allah yükünüzü hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır” (Nisa: 28) ayetinden hareketle, insanın meskeni olmadan yazın sıcağında ve kışın soğukunda gece ve gündüz diğer canlılar gibi açıkta yaşayamayacağına işaret olduğuna yorumlanmıştır (Şeybanî, 1993: 85-86).

Ayette geçen insanın zafiyetleri ile alakalı olarak tefsircilerden bazıları insanın zaafılarından birinin de mal tutkusu olduğunu; onun için de İslam'ın bu zaafın ortaya çıkaracağı ahlaki bozulmayla ilgili hem uyarılarda bulunduğunu hem de meşru kazanma yollarını gösterdiğini söylemişlerdir. Zira “... Allah kulları için güçlük değil, kolaylık murat eder...” (Bakara 2/185); onları imtihan için bile olsa çıkmaz yollara zorlamaz, taşınamaz yüklerin altına sokmaz (Karaman vd., 2006: 2/49) demişlerdir.

Mesken ihtiyacı konusunda Hz. Peygamber çok bilinen bir hadisinde şöyle buyurur: “*Şu üç şey Âdemoğlunun saadetindendir; sâliha bir hanım, geniş ev, rahat binek*” (Müsned, I: 168). Görüldüğü gibi, hadiste eş, ev ve binek (araba diyebiliriz) insanın mutluluğunun unsurları olarak sıralanmıştır. Bir diğer hadiste ise, bu üç şey iyi, müsait ve uygun olduğunda insanoğlunun mutluluğunu sağlayan, kötü nitelikte olduğunda ise, bedbahtlığına sebep olan hususlar olarak ifade edilir (Müsned, I: 169/1445). Bunlara benzer bir başka hadiste ise, binek yerine hizmetçi yer alır: “*Kim bizim emrimizde görevli ise (hanımı yoksa) evlensin, hizmetçisi yoksa bir hizmetçi tutsun, evi yoksa ev alsın*” (Ebû Dâvûd, İmâre: 9-10/2945). İbni Ömer'den rivayet edilen bir hadiste ise, evin ihtiyaç olmasına ilave olarak, kişinin el emeğiyle, başkasına muhtaç olmadan, başka imkanlara tevessül etmeden kendi imkanlarıyla sahip olması vurgulanmaktadır: “*Ben Rasulullah'la beraber iken kendi elimle bir ev yapmıştım. Bu ev beni yağmura karşı korumaya, güneşe karşı da gölgelemeye yetiyordu. Bunun inşasında Cenab-ı Hakk'ın mahlukatından hiçbirinin yardımını da görmemişim*” (Buhari, İstizan: 53; İbni Mace, Zühd: 13). Hatta bu hadisi şerifin başka bir rivayetinde ise: “*Rasulullah'ın vefatından beri tuğla üzerine tuğla da koymuş değilim*” diyerek, konut sahipliğinde ihtiyaç ölçüsüne dikkat çekilmektedir. Bu rivayeti teyit eden bir başka rivayette; Hz. Peygamber bir gün Medine'de dolaşırken kubbeli yüksek bir bina görür ve rahatsız olur. Uzun bir hadistir; sonunda: “*İhtiyaç fazlası her bina sahibi üzerine bir vebaldir*” (Ebu Davud, Edeb: 169/5237) der.

İmam Muhammed'in *Kesb* kitabına delil olarak aldığı bir hadisi şerifte "*kazancı aramak her Müslümana farzdır*" (Taberânî, el-Evsat, 8: 272; akt. Dölek, 2020: 161); bir başka rivayette ise, "*farz namazdan sonra rızık aramak, farzdan sonra farzdır*" (et-Terğib ve't-Terhib, II: 546; el-Camî'üs-Sağir, IV: 270; akt. Şeybanî, 1993: 40) denilmiştir. Diğer bir hadiste, "*helali istemek kahramanların vuruşması gibi (zor)dur. Kim ki helal olanı elde etmek niyeti ile gecelerse, affedilmiş olarak gecelemiştir*" (Kenzu'l-Ummal, IV: 8; akt. Şeybanî, 1993: 40). Yine bir başka hadiste; "*mü'minin nefsi (bedeni) onun bineğidir. O halde ona karşı iyi muamele edin*" (Şeybanî, 1993: 42) denilmiştir.

Bir başka hadiste ise, "*helâlinden kazanmak cihattır*" (el-Kuzâî, Müsnedü's-Şihâb, 1: 83; akt. Dölek, 2020: 161) denilmiştir. Cihat zaten 'Allah yolunda gösterilen mücadele-gayret' anlamında kullanıldığına göre, kişinin öncelikle kendisinin ve ailesinin maişetini temin, devamında da yakın çevresinin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak ve refah seviyelerini yükseltmek (salih amel) maksadıyla helal kazanç (kesb) yolunda uğraş vermesi cihad kabilinden bir gayret olarak ifade edilmiştir. Nitekim bir hadiste; "*... Cehennemlikler de beştir.*" denildikten sonra, bunlardan birinin de "*... size uyan ve aile ve mal derdine düşmeyen zayıf kimse ...*"⁴ (Müslim, Cennet: 63/2865; Ahmed, IV: 162) olarak ifade edilmiştir. Yani, tembellik eden, ailesinin geçimini ihmal eden kişinin cehennemlikler arasında olduğu ifade edilmiştir.

Hatta Hz. Ömer'in de kesbin derecesini cihattan daha üstün gördüğü rivayet edilmiştir: "*Allah'ın rızasına uygun rızık aramak için sefere çıktığımda, yükümün iki dengi arasında ölmem, Allah yolunda cihad ederken ölmekten benim için daha iyidir*" (Kenzu'l-Ummal, IV: 123; akt. Şeybanî, 1993: 41). Ayrıca, İmam Gazali'nin *İhya'sında*, yine Hz. Ömer'e (veya Hasan Basri'ye ait) olduğu sanılan benzer muhtevayı taşıyan şu ifadeye yer verilmiştir: "*Bence çoluk çocuğum için alışveriş yaptığım bir yerde ecelimin gelip girtlağıma sarılmasından daha sevimli bir ölüm yeri yoktur*" (Gazali, 1979: 4/13). Gerekçe olarak da gece namazı ile ilgili ayette mazeretli sayılan üç grup insandan birinin rızık peşinde koşanlar olduğu ve bunun cihad edenlere takaddüm ettiği söylenir (Şeybanî, 1993: 41): "*... Allah bilmektedir ki içinizde hastalar bulunacak, bir kısmınız Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde yol tepecek, diğerleri de Allah yolunda çarpışacaktır...*" (Müzzemmil: 20).

Şeybanî'ye göre, insanın kulluk vazifesini yerine getirecek kadar yemesi sevaptır. Dolayısıyla, insan yeme ve içmeyi terk ederse, asi olmuş sayılır. Çünkü, aksi takdirde hayatta kalma imkânı kalmayacağından, kendi canına kıymış sayılır. İmam'a göre, insanın biri lehinde diğeri aleyhinde olmak üzere

⁴ Hadisin burada yer alan son kısmının bir başka Türkçe ifade edilişi şöyledir: "*... Akl olmayan, zayıf kişi. Böyleleri sizin aranızda tabi olarak bulunurlar. Hiçbir aile ve mala tabi olmazlar...*"

iki türlü kesb (kazanç) faaliyeti vardır. Lehinde olan kazanç faaliyeti mübah (meşru) yollardan yukarıda bahsi geçen ihtiyaçların karşılanması için gerekli iktisadi faaliyetleri kapsarken; aleyhinde olanlar, hırsızlık gibi mübah (meşru) olmayan (haram) yollarla elde edilen faaliyetleri kapsar (Şeybanî, 1993: 36-37, 44).

İmam Muhammed'in (Şeybanî) görüşüne göre, yukarıda verilen hadislerden hareketle nefse iyi muamele edilmesi, asli ihtiyaçların yerine getirilmesi farzdır. Zira "farzın eda edilmesi için gerekli olan her şeyin bizzat kendisi de farzdır". İmama göre, rızık peşinde koşmak, ilmi araştırmaların farz olduğu gibi farzdır. Bütün bu fikirlerin ilim için de geçerli olduğunu söyler. Şöyle ki, dünyanın bir yaratılış nizamı var ve bu düzen gayret, çalışma ve kazanç (kesb) üzerine kuruludur. Bu ilahi/tabii düzenin bekası için kesb faaliyetleri sebeptir. Bu itibarla, kazanç faaliyetlerinin terk edilmesi, ilahi/tabii dünya düzenin yıkılması anlamına geleceğinden, insanlar bunu yapmaktan menedilmişlerdir. Aslında, ehli sünnet ve'l-cemaatten fukahânın cumhuri kesb faaliyetinin gerekliliği ve farziyeti konusunda ittifak etmiştir (Şeybanî, 1993: 42, 52, 56). Öyleyse, bedeninin korunması için 'kesb' de farz (illet) olarak görülmüştür.

Bu itibarla, kişinin rızıkını helal yollardan temini meselesi İslam dininde sadece ameli değil, aynı zamanda itikadî bir mesele olarak da görülür. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, bir Müslümanın kazancının kaynağının helal yollardan olup olmadığına dikkat etmemesi dini zafiyetine ve imanındaki gevşekliğe bağlanır. Nitekim Sahih-i Buhari Şerhi'nin başka bir hadis kaynağından aldığı aşağıdaki hadiste '*helal kazanç yolu aramanın her mü'mine farz kılındığı*'ndan bahsedilir ve devamla şöyle denir: "*Kim ki el emeği ve alın teriyle kazandığı helal malını yiyerek aile yuvasında gecelerse, Allah kendisinden razı olarak geceyi geçirir, mağfur olarak sabahlar*" (Zebidi, 1980: C6/357)⁵. Aynı şekilde, el emeğinin yegâne kazanç yolu olduğu ve karşılığının zayi edilmeyeceği Necm Suresi'nde şöyle ifade edilir: "*Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur. Ve çalışması da ileride görülecektir. Sonra ona karşılığı tastamam verilecektir*" (Necm: 39-41). Bu meyanda Sünen-i Nesei'de nakledilen bir hadisi şerifte şöyle buyrulur: "*Kişinin yediğinin en helali kendi kazandığından yediğidir...*" (Nesei: 4427). Buhari'de yer alan buna çok benzer bir hadiste ise şöyle denir: "*Hiçbir kimse*

⁵ Gazali'nin aktardığı bir hadiste de şöyle denilmiştir: "*Kim nefsinin dilencilikten korumak, çocuklarının nafakasını temin etmek ve fakir komşularına yardım etmek için helâlden kazanırsa, o kimse kıyamet gününde Allah'ın huzuruna yüzü ayın on dördü gibi parıl parıl parladığı halde varır*" (Gazali 1979: 4/8; Ebu Seyh, Ebu Nuaym ve Beyhakî, Ebu Büreyde'de rivayet etmişlerdir). Diğer bir hadiste: "*Kişinin yediği en helal nafaka kesbinden (el emeğinden) ve doğru alışverişten yediği nafakadır*" (Gazali 1979: 4/10; Ahmed, Rafi'den rivayetle bildirmiştir). Bir diğer hadiste ise, şöyle denmiştir: "*Kulun yediği en helâl rızık (Allah rızası için) nasihatte bulunduğu takdirde- sanatkârın kazandığıdır*" (Gazali 1979: 4/10; Ahmed, Ebu Hureyre'den rivayetle bildirmiştir).

kendi eli emeğini yemekten hayırlı asla bir lokma yememiştir. Allah'ın Peygamberi olan Davud da kendi elinin emeğini yerdî" (Buhari, Büyû: 967).

Esat Paşa'nın beyti adeta ayeti tefsir eder gibidir (Çuhadar, 2009: 56):

*Tahsîl-i kâma sanma değildir emek gerek,
Derler emeksiz ademe olmaz yemek gerek.*

Bugünkü Türkçe ile ifade etmek gerekirse, '*meramına/arzuna ulaşmak için emek gerekmediğini düşünme, insana sadece emek karşılığında ekmek olduğunu söylerler*'. Aynı şekilde, Mehmed Akif Safahat'ın birinci kitabı olan Safahat'ta yer alan birçok şiirinde bahanelerin arkasına sığınarak aylak aylak boş gezmek yerine, zor şartlar altında alın teri dökerek çalışmanın erdemini anlatırken, *Küfe* şiirinde Hasan isminde henüz 13 yaşında bir çocuğun sokak ortasında duran babasından kalma bir yük küfesine "*Benim babam senin altında öldü*" diye tekme atması üzerine, çocuğu teskin etmek için şu veciz ifadeleri kullanır (Ersoy, 2016: 21):

*O (babam), bunca yıl çalışıp alın teriyle seni
Nasıl büyüttü? Bugün, sen de kardeşini,
Yetim bırakmayarak besleyip büyütmelisin. ...*

*Kuzum, ayıp mı çalışmak, günah mı yük taşımak?
Ayıp: Dilencilik, işlerken el, yürürken ayak.*

2.2. Necm Suresi'nde Geçen Kazanç İlkeleri

Esasında, Necm Suresi'nin 36 ila 54. ayetleri arasında geçen 19 ayet Hz. İbrahim ve Hz. Musa'ya indirilen vahiylerin özüne dair temel ilkelerden bahseder. El emeğine dair yukarıda verilen 39-41 arası üç ayet de bu arada yer aldığı için, bu ilkelerin Yahudiliği ve Hristiyanlığı da ilzam ettiği; bu itibarla, tüm dünya milletlerine gönderilmiş evrensel ilahi mesajlar olduğu şeklinde yorumlanması da mümkündür (Karaman vd., 2008: 5/174-76). Nitekim rivayete göre, Hz. İsa bir kişiye rastlar ve ne yaptığını sorar. O kişi de Allah'a ibadet ettiğini söyler. Nafakasını kimin temin ettiğini sorunca da kardeşinin karşıladığını söylemesi üzerine; "o halde senin kardeşin senden daha fazla ibadet edendir" (Gazali 1979: 4/10) buyurur.

Bu sarsıcı ifadeyi de dikkate alarak, iki önemli çıkarsamayı vurgulamakta fayda vardır: Bunlardan ilki, helal kazanç peşinde koşmanın sadece İslam'da değil, tüm ilahi mesajlarda yer aldığıdır. Diğeri ise, vahyin ve dinlerin kulun sadece bireysel ibadetlerine odaklanmadığı, bunun yanı sıra, hayatın geri kalan kısmını da tanzim ettiği; hatta o kısmın daha ağır bastığı gerçeğidir. İkinci nokta, özellikle Müslümanların dindarlık algıları bakımından oldukça önemlidir. Zira dini ve dindarlığı sadece bireysel ibadetler üzerinden okumak yerine, hayatın her anına ve alanına (helal kazanç faaliyeti dahil) yaydıkça İslam'ın ve Müslümanların dindarlık algısı çok daha nitelikli hale gelecektir. Nitekim bir hadiste "*ibadet (başka bir rivayette cihad) on kısımdır.*

Bundan dokuzu helali aramaktır" (Kenzu'l-Ummal, IV: 6; akt. Şeybanî, 1993: 57) denilmiştir.

Tefsir kitapları Necm Suresi'nin yukarıda bahsi geçen ayetlerinde zikredilen ilkeleri beş noktada toplar (Karaman vd., 2008: 5/174-76):

- i) *Sorumluluk*: Suçların ve cezaların şahsiliği (Necm: 38).
- ii) *Kesb*: Herkesin kazancını el emeği ile temin etmesi ve ilahi bir sınav düzeninde iradi seçimler yapmak durumunda olduğu (Necm: 39).
- iii) *Karşılık verme*: Herkesin yaptığıının karşılığını mutlaka alacağı (Necm: 40-41).
- iv) *Hesap verme*: Dünyada yapılan/kazanılan her şeyin ahirette hesabının verileceği ve adil bir yargılamanın olacağı (Necm: 42).
- v) *Nihai takdir*: Yapılanların karşılığında asla haksızlığın olmayacağı, ama lütuf ve bağışlamanın sadece Allah'a ait olduğu. Ayrıca, mü'minin asla ümitsizlik ve gevşeklik göstermemesi gerektiği (Necm: 43-54; özellikle 43, 44 ve 48. ayetler).

İbni Kesir Tefsiri ve Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili tefsirlerinde de belirtildiği gibi, insan nasıl ki kendi günahı dışında başkasının günahını yüklenmiyorsa⁶, aynı şekilde kendi kazancı yerine başkasının kazancını da yüklenmemelidir (İbni Kesir, 1986: 13/7554; Yazır, 1971: 7/4609-10)⁷. Bilindiği gibi, Türkçe'de *'her koyun kendi bacağından asılır'* diye meşhur bir söz vardır. Aynı şekilde, fıkıhta da *'ukûbatta niyabet cari olmaz'* (yani, 'cezalarda vekillik geçerli olmaz') diye bir deyim vardır.

⁶ Örneğin, "Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sarmış olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz..." (İsra: 15); "... Herkesin yaptığıının sonucu kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez..." (Enam: 164).

⁷ Bu ayetlerin tefsirinde ulema uzun uzadıya bir insanın başkası için yaptığı iyi işlerin, örneğin, dirilerin ölüler için dua etmesinin veya sadaka vermesinin uygun olup olmadığını tartışmış ve ihtilafa düşmüştür. Nitekim Elmalılı Hamdi Yazır *Hak Dini Kur'an Dili* isimli ünlü tefsir kitabında, ünlü Osmanlı hukukçusu, müfessir ve Şeyhülislamı Ebussûd Efendi'ye (ö. 982/1574) ve Endülüs'te yetişip birçok İslam merkezinde (ama daha ziyade Kahire'de) dersler veren büyük alim Ebu Hayyan'a (ö. 745/1344) atfen (Kafes, 1994: 10/152-53) yaptığı değerlendirmelerde, ağırlıklı olarak insanın emeğinin esas olduğunu söyleyerek şu yorumu yapmıştır: "İnsanın 'şu benimdir' demeğe hakkı olan şeyi tahkik ettiği zaman onu ancak sa'yinden (gayretinden) ibaret bulursun. Ondan başka ... olanlar hep merhamettir. Onların hiçbirisi insanın kendinin değildir. Ona hakikaten benim demeğe salahiyeti yoktur, ancak hakikate ilhak ile mecaz olarak söylenebilir". Tıpkı Türkçe'deki bildik mesel gibidir: "Elden gelen öğün olmaz, o da vaktinde bulunmaz" (Yazır, 1971: 7/4619). İmam Mevdudi de tefsir kitabı *Tefhimü'l-Kur'an*'da bu ayeti yorumlarken, "bir kimsenin hayırlı bir iş yapıp, yaptığı amelin sevabını bir başkasına vermesi için Allah'a dua etmesi" anlamına gelen *'isâli's-sevab'*ın "ancak Allah rızası için olduğunda, şeriata uygunluk arz ettiğinde kabul edilebilir" olduğunu, ama, "cezanın başkasına gönderilmesi" anlamına gelen *'isâli's-ceza'*nın mümkün olmadığını; çünkü hiç kimsenin kötü fiillerinin cezasını bir başkasına çektiremeyeceğini anlatır (Mevdudi: www.sevdalara.net).

2.3. Helal Kazancın Kutsallığı ve Dindarlığın Kalitesi

İmam Sühreverdi (ö. 632/1234) helal rızkı 'her hayrın başı' olarak ifade etmiştir. Benzer şekilde, İmam-ı Azam'ın öğrencisi Ebu Yusuf'a yazdığı önemli tavsiyelerinden biri de 'evvela ilim istemesi, sonra Allah'tan helalinden mal istemesi, ardından da evlenmesi' olmuştur (Ebu Hanife, 1983: 120, 57). Yine, büyük fıkıh ve tasavvuf alimi Süfyan-ı Sevri'ye (ö. 161/778)⁸ atfen söylenen 'kişinin dindarlığının ekmeğinin helallığı nispetinde' olduğuna dair söz, ana fikri gayet güzel açıklamaktadır. Aynı şekilde, kendisine namazı birinci safta kılmanın faziletini soran birine 'ekmeğini nereden kazandığına bakmasını; kazancı helal olduktan sonra hangi safta dilerse namazını orada kılmasının herhangi bir mahsurunun olmadığını' (islamveihsann.com) söylemesi, dinin ve dindarlığın önceliklerinin tespiti bakımından fevkalade önemlidir.

Bu konuda İslami kaynaklarda Hz. Ömer ile alakalı oldukça etkileyici bir hadiseden bahsedilir. Rivayete göre, Hz. Ömer kurrâdan (Kur'an kıraati konusunda uzman kişiler) bir gruba rastlar; başları önlerinde otururlar. Kim olduklarını sorduğunda 'tevekkül edenler' oldukları söylenir. Ömer'in cevabı adeta tokat gibi sert olur: *"Hayır onlar yiyicilerdir. İnsanların mallarını yiyorlar. Size asıl mütevekkilî haber vereyim mi?"* "Evet" cevabını alınca, şöyle devam eder: *"Asıl mütevekkilî, tohumu toprağa atıp sonra da Allah'a tevekkül edendir"*. Başka bir rivayette ise şöyle demiştir: *"Ey kurrâ topluluğu! Başlarınızı kaldırınız ve kendiniz için bir şeyler kazanınız"* (Kenzu'l-Ummal, IV: 129; akt. Şeybanî, 1993: 49).

Unutmayalım ki, Hz. Ömer'in cevabı hala geçerliliğini korumaktadır. Kanaatimizce, günümüz Müslümanlarının din ve dindarlık algılarını ciddi olarak gözden geçirmeleri gerekmektedir. Zira dini ve dindarlığı esas olarak kulun bireysel ibadetlerine ve saç, sakal ve kıyafet gibi zahire dönük bazı simgelerle belli bazı terminolojiye hasreden sığ anlayıştan kurtarmak zarureti vardır. Oysa din ve dindarlığı, hayatın sosyal, kültürel ve iktisadi boyutları da dahil tamamını içine alan bir anlayışla ele alıp hayata yansıtmadıkça, İslam'a ve onun değerlerine en büyük zararı ve haksızlığı bizzat Müslümanların kendilerinin verdiğinin bilinmesi gerekir. Zira dini ve dindarlığı bu kadar cüz'î ve sığ bir anlayışla hayatın akışından koparan Müslümanların bırakalım bir medeniyet inşasını, kendilerinin dini temsil kabiliyetleri dahi kabul edilemez niteliktedir. Özellikle az gelişmişliğin, yoksulluğun ve cehaletin son derece yaygın olduğu İslam dünyasının neden bu halde olduğunun cevaplarından biri belki de bu sığ İslam anlayışında aramak gerekir. Bunun için de öncelikle Kur'an'ın sık sık vurguladığı

⁸ Ayrıca, Abbasi yöneticileri ile mesafeli, hatta muhalif tutumu ile bilinen Süfyan'ın devlet erkanından hediye kabul etmediği, zahid bir kişiliği olduğu halde onlara muhtaç olmamak için ticaretle uğraştığı ve para biriktirdiği de bilinmektedir (Özdirek ve Çavuşoğlu, 2010: 23-24).

imandan sonra en değerli husus olan *sâlih amel* (yararlı işler yapmak) meselesini 'dindarlığın hayatın bireysel olmayan tüm alanlardaki sorumlu davranışı' olarak anlamak gerekir. Zira bu dünyayı ihmal etmek, kıt kanaat yaşamak ya da bulduğu ile yetinmeyi meziyet olarak görüp hayatı ve düzeni bu telakkilere göre oluşturmak yerine, kanaatimizce Müslümanların Hz. Ömer'in yukarıda aktarılan hadise karşısındaki verdiği cevapta olduğu gibi, Onun din aynasını kendilerine tutmaları; iktisadi, sosyal ve kültürel az gelişmişliğin, yoksulluğun ve cehaletin kısır döngüsünü kırmalarında önemli bir kaldıraç olacaktır.

Bu noktada iki hususa açıklık getirmekte fayda vardır: Banlardan birincisi, İslam alimleri insanın geçimlik ihtiyacını temin için çalışmayı zaruri görmüşler, ama bundan ötesi için farklı düşünenler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan bir kısmına göre, insanın kendisi ve ailesinin geçimini temin ettikten sonra da kazanç faaliyetlerine devam etmesi kulluk vazifesinin ve dolayısıyla ibadetin bir parçasıdır. Nitekim "*İbadet* (başka bir rivayette *cihad*) on kısımdır. Bundan dokuzu helali aramaktır" (Kenzu'l-Ummal, IV: 6; akt. Şeybanî, 1993: 57) hadisi bu anlayışı teyit etmektedir. Bu anlayışa göre, "*insanların hayırlısı insanlara yararlı olan*" (Camiü'-Sağır, III: 481; akt. Şeybanî, 1993: 57) olduğuna göre, tarım, sanayi, ticaret ve diğer hizmet faaliyetleriyle ekonomik büyümeye dönük süreklilik arz eden gayretler kulluk vazifesinin büyük bir kısmına tekabül eder. İkinci görüş ise, ağırlıklı olarak tasavvuf çevrelerinin benimsediği zühd ve terk telakkileri etrafında şekillenen geçimlik kazanç faaliyetlerinden gayrısı gerekli olmayıp, kalan vaktin rutin ibadetlerle geçirilmesi gerektiği yönündedir. İslam geleneğinin literatüründe ve tarihsel müktesebatının çoğu döneminde ikinci görüşün daha fazla kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Esasında her iki anlayışın da iyi incelenmesi ve ön yargısız tartışılmasında fayda vardır. Birinci görüşü savunurken ve hayata geçirirken, ilahi/tabii ölçüler çerçevesinde hareket edildiğinde, gerçekten güçlü bir medeniyet inşası ve hakkın, adaletin, huzurun, barışın ve mutluluğun hâkim olması mümkün olacaktır. Ancak, meşru (hukuki ve ahlaki) ölçüler tam olarak dikkate alınmadığında, tam aksi yönde bir durum söz konusu olacak ki, bugün gelinen nokta bu manada pek çok arzu edilmeyen örnekler söz konusudur. Nitekim manevi ve ahlaki meşruiyet kaygısı olmayan kanaatten yoksun, hızlı, yüksek ve sürekli bir büyüme politikasının kaynakları nasıl hoyratça tükettiğini, aşırı üretimin insanlara arzularını nasıl ihtiyaç olarak kabul ettirdiğini ve tüketim çılgını haline getirdiğini, bunun sonucunda da dünyanın dengesini bozarak insanlığın nasıl afetlerle, salgınlarla, kıtlıklarla ve savaşlarla imtihana tabi tutulduğunu hep birlikte yaşıyoruz. Kısacası, ahlaki kaygıları yok sayarak ne pahasına olursa olsun yüksek büyüme dürtüsü ile imalat ve rekabet stratejisi üzerine dayalı bir kapitalist anlayışın sonucunda insanlık ne yazık ki kendi davet ettiği cehennem zebanilerini (ticari kaygılarla üretilen, yayılan ve devam ettirilen salgın hastalıkları;

fırtına, sel, dolu, hortum, kuraklık, kıtlıklar, aşırı sıcaklık ve orman yangınları, aşırı böceklenme ve ilaçlamayı; küresel terör ve savaş tehditlerini; sosyal, ekonomik ve siyasi krizleri) karşılamakla ve yüksek maliyetlerle ağırlamakla meşgul olmaktadır.

İkinci ise, geleneksel zühd anlayışını benimseyen çevrelerin görüşü olup, gelinen noktada makul bir anlayış olarak devamı mümkün gözükmemektedir. İktisadi büyümeyi elinin tersiyle iten bir anlayışın medeniyet inşası, diğer medeniyetlerle rekabet edebilmesi asla söz konusu değildir. Zira iktisadi olarak refah üretemeyen toplulukların ve devletlerin kimliklerini, özgürlüklerini, bağımsızlıklarını ve huzurlarını korumaları mümkün olamayacaktır. Bireysel olarak zühd mümkün olsa da kitlesel olarak başkalarına muhtaç edici ve köleleştirici bir sonuç doğurması kaçınılmazdır.

Bu noktada klasik alimler arasındaki tartışma fakirliğin mi yoksa zenginliğin mi daha faziletli olduğuna dair olmuştur. Hemen belirtelim ki, mukayeseli değerlendirildiğinde, aralarında İmam Muhammed'in ve Serahsi'nin yer aldığı hâkim görüş fakirliğin daha tercih edilen bir görüş olduğudur. Bugün pek anlamlı bulunmayan bu tartışmayı, 1500 yıla yaklaşan bir birikim üzerinden düşünüp değerlendirmek daha doğru olacaktır. Aksi takdirde, Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan kapitalizmin seri imalat stratejisinin tesiri altına girmiş bir iktisadi anlayışla hareket edildiğinde bu tartışma anlamsız hatta gülünç duruma düşecektir. Oysa bu tartışmada mantık şudur: İnsanlar kendilerine yetecek kadarına kanaat etse ve fazla olanı bıraksa, kalan zamanı da dünyanın ıslahına, adaletin hâkim olmasına, zulmün her türlüşünün yok edilmesine ve ahirete dönük kullansa daha hayırlı olur. Ayrıca, insanın kendisine yetecek kadarının fazlasına sahip olunca, bunun hesabını vermesi gerekir. Bu durumda fakirlikten dolayı hiç kimsenin hesaba çekilmesine ihtiyaç olmayacaktır. Kritik cümle ise şudur: Bir kimsenin hesaba çekilmediği şey (fakirlik), hesaba çekildiği şeyden (zenginlik) daha faziletlidir (Şeybanî, 1993: 59).

Aksini düşünenler ise, zenginliğin nimeti, fakirliğin ise sıkıntıyı ve cezayı temsil ettiğinden hareketle; akıllı bir insan için elbette nimetin sıkıntıya tercih edilmesinin daha uygun olacağıdır. Nitekim Kur'an'da rızık kapsamında 'mal' *fadl* (nimet) olarak ifade ediliyor ve "... Allah'ın *fadlından* (nimetinden nasibinizi) arayın..." (Cuma: 10) deniliyor. Yine kral peygamberler olarak Hz. Davud ve Hz. Süleyman ile ilgili ayetlerde de benzer ifadeler görülebilir. Hz. Peygamber ise, "*veren el alan elden hayırlıdır*" (Buhari, Zekât: 18; Müslim, Zekât: 95) diyerek, yükümlülüklerinin farkında varlıklı olanın ihtiyaçlı olandan daha hayırlı olduğunu söylemiştir. Bundan başka, Peygamber '*fakirliğin küfre yakın olduğunu*' (Keşfü'l-Hafa, II:107; akt. Şeybanî, 1993: 61) söylemiş ve '*fakirlikten, miskinlikten Allah'a sığınmıştır*' (Ahmed, II: 305). Yine Peygamber Efendimiz Sa'd b. Ebi Vakkas'a; "*varislerini zengin olarak bırakman, onları diğer insanlara el açar vaziyette terk etmenden*

daha hayırlıdır" (Buhari, Vesâyâ: 2) diyerek, varlıklı olmayı fakirliğe tercih ettiğini gayet açık bir şekilde göstermiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in bu konuda duası şudur: *"Ey Allahım! Seni unutturan fakirlikten ve azdıran zenginlikten sana sığınırım"* (Ahmed, II: 305). Bu bağlamda bir Müslüman için esas olan insanın gayretidir; sonuç ise, tevekkül ve nasip çerçevesinde Allah'a mahsustur. Sonuç fakirlik olursa, sabretmek ve şükretmek; zenginlik olursa, yine şükretmek ve tasadduk etmek lazım gelir.

Buna göre, iktisadi manada azimetini temsil eden ikinci yaklaşımın sürdürülebilir bir iktisadi düzen inşa etmesi ve misyonunu kuşaklar ötesi devam ettirebilmesi mümkün gözükmemektedir. Onun yerine, genel olarak ilahi ve tabii meşruiyet ölçüleriyle mutâbıklık arz eden ve ruhsatı temsil eden birinci yaklaşımın refah ve mutluluk üreten rekabetçi bir iktisadi düzen inşa edebilme potansiyeli daha güçlüdür. Zira bu durumda genel olarak ilahi ölçülere tezat teşkil etmeyen güncellenmiş tabii-beşerî düzenlemelerden yararlanılması daha olası ve kaçınılmaz olacaktır.

Aslında benzer durumun Osmanlı döneminde iş ahlakının bozulmasıyla Ahilik teşkilatının zaafa uğraması sürecinde yaşandığı da bilinmektedir. Pek çok Müslümanın bireysel manada farz ve hatta nafil ibadetlerini aksatmadan yerine getirdiği, dilini, üslubunu ve dış görünüşünü bile bu çerçevede oluşturduğu halde, serbest ticaret hayatında ve vazifesi esnasında helal kazanç meselesine yeterince hassas olmadığı görülmektedir. Hatta, ne yazık ki bazı insanların iş hayatında bu tür insanlardan uzak durmak istediklerine dahi şahitlik ederiz. Evliyâ Çelebi ünlü Seyahatnamesinde başmakçı ve haffaf ya da kavaf (yani, ayakkabı, terlik ve benzeri ürünleri üreten ve satan) esnaf hakkında benzer ifadeler kullanmaktadır. Ünlü seyyahın anlattıklarına göre, ayakkabıcı esnafı ürünlerini üç yüz kırk, beş yüz elli, yüz elli, bin beş yüz diye kafalarına göre fiyat belirleyip, altlarına yazarak oldukça farklı fiyatlardan satmak suretiyle müşterilerini aldatırlarmış. Söz konusu esnafın maliyet ve satış hesapları bilinmediği için, satıcılar o günün ifadeleriyle *Alimallah, Şehadallah* diye dil dökerek müşterilerini ikna ederlermiş, kandırırlarmış. Evliya Çelebi konunun devamını şu veciz ifadelerle anlatır: *"Her pabucu beş akçe kar ile satmaya razı değil, bir alay bıyığı tıraşlı... Gözleri sürmeli insafsız kavimdir.*

*Açmaz ol besmelesiz dükkânı,
Aldatır velî bulsa şeytanı!.*

beyti güya bunlar hakkında söylenmiş... Hesabında müşteriye kan ağılatır, şeytan gibi çarparlar. Müşteri gittikten sonra, 'gidi ayı bakayım' diye de öğünürler. Zalim insanlardır" (Çelebi 1969, 2/282).

2.4. Helal Kazanç ve İbadetlerin Kabulü İlişkisi

İslam'da helal kazanç konusu o kadar ciddi olarak ele alınmıştır ki, buna riayet etmeyen kişinin belli bir müddet duasının kabul olunmayacağına ve

Cennet'e girebilmesinin sıkıntılı olacağına dair hadis rivayetleri vardır. Nitekim bir hadiste “*şüphesiz Allah, haram ile beslenmiş bir vücudu Cennet'e haram kılmıştır*” (el-Kissî. el-Müntehab, 1: 47; akt. Dölek, 2020: 160-161) ya da başka bir rivayete göre, “*haram lokma ile beslenip büyüyen bir insan ateşe daha layıktır*” (Tirmizî, Cuma: 79) buyurularak, işin sıradan bir günah işlemenin çok ötesinde olduğu vurgulanmıştır. Bir başka hadiste ise, Hz. Peygamber'in Hz. Enes'e hitaben: “... *'Ey Enes! Helal Kazan, duan müstecâb olur. Zira kişi ağzına haram bir lokma götürse, kırk gün duası kabul olmaz'* buyurdu” (Zebidi, 1980: C6/357) dediği rivayet edilmiştir. Nitekim kendisinin de bu hususta şu duayı yaptığı ve müminlere öğrettiği rivayet edilmiştir: “*Allah'ım! Helal rızıklarından nasip ederek beni haramlarından koru! Lütfunla beni Senden başkasına muhtaç etme!*” (Tirmizî, Deavât, 110). Bu hadislerden sonra şu ürkütücü soruyu sormak zorunlu hale gelmektedir: Bir lokma haram yiyenin kırk gün duası kabul olmuyorsa, (bireysel ibadetlerini tam olarak yerine getirse dahi) bu hususta hayatı boyunca özensiz yaşayan bir Müslümanın hali nice ola? Bu hadisi okuyan herkesin kazancının meşruiyetini, yani helal kazanç yollarından ve yükümlülüğünü tam olarak yerine getirmek suretiyle elde edip etmediğini sorgulaması gerekmektedir.

Başka bir hadiste ise, Allah'ın temiz olduğu ve temiz kazançları kabul ettiğinden bazı ayetlere atıfta bulunularak şöyle denir: *Ebû Hureyre şöyle demiş: Rasulullah: "Ey insanlar! Şüphesiz ki Allah tayyip'tir (kusursuz/tertemizdir), tayyipten (temiz olandan, helal kazanç) başka bir şey kabul etmez. Allah müminlere de Rasullere emrettiği şeyleri emrederek; 'Ey Rasuller! Helâl olan şeylerden yiye ve sâlih (makbul ve güzel) amellerde bulunun! Çünkü ben sizin yaptıklarınızı pekâlâ bilirim' (Mü'minun: 51). (Başka bir ayette): 'Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların helal ve hoş olanlarından yiye...' (Bakara: 172) buyurmuştur dedi. Sonra şunları söyledi: "Bir kimse (Hak yolunda) uzun sefere çıkar, saçları dağılmış, toza toprağa bulanmış bir hâlde ellerini semaya uzatarak: Yâ Rabbî, yâ Rabbî! diye dua eder. Hâlbuki yediği haram, içtiği haram, giydiği haram; (hâsılı) kendisi haramla beslenmiş olursa, böyle bir kimsenin duası nasıl kabul edilir?" (Müslim, Zekât: 65/1015; Tirmizî: 2989, Ahmed: 2/328; Nevevî: 10).*

Yukarıda zikredilen Mü'minun Suresi 51. ayette Cenab-ı Hakk'ın helal kazanç konusunda peygamberlerden ve diğer kullarından beklentisi net bir şekilde ifade edilmiştir. Bu ayeti teyiden Hz. Peygamber de şöyle buyurmuştur: “*Mü'min bal arısı gibidir. Bal arısı, hep güzel şeyler yer, hep güzel şeyler üretir. Her yere konar, ama hiçbir şeyi ne döker, ne kırar, ne de ifsat eder*” (Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 199). Hadisi şerifin son kısmı ise gerçekten çok çarpıcı: Allah yolunda savaşa çıkıp bin türlü cefaya da katlansanız, eğer yediğiniz, içtiğiniz, giydığınız ve diğer harcamalarınız haramdan sağlanmış ise, cihat meydanında elinizi açıp yaptığınız duanız bile kabul olmayacaktır. Kısacası, kulun Allah'a kurbiyyeti (yakınlığı) ve kalitesi

kazancının helallik düzeyi ile ilişkilidir. Başka bir ifade ile, helal kazanç meselesi, bir anlamda hakiki Müslümanın kulluk vize belgesidir. Bu itibarla, kazancının helalliği konusunda yeterince hassas davranmayan bir Müslümanın başka hususlarda dindar gözükmemesinin Allah'ın nezdinde kıymeti yoktur.

Ayrıca, helal yoldan elde edilmeyen kazançtan verilen sadakanın da kabul edilmeyeceği takip eden hadisi şerifte açıkça belirtilmiştir: *(Ebu Hureyre şöyle demiş): Rasulullah: "Hiçbir kimse helalinden bir sadaka vermemiştir ki, Rahman olan Allah onu yemini (sağ eli) ile kabul buyurmuş olmasın. -(Zaten) Allah helalinden başkasını kabul buyurmaz- velev ki (sadaka) bir hurma tanesinden ibaret olsun. Bu hurma Rahmanın keffinde (avucunda) sizden birinizin tayını yahut sütten kesilen deve yavrusunu büyüttüğü gibi büyür, hatta dağdan daha büyük olur" buyurdular* (Buhari, Zekât: 8/693; Müslim, Zekât: 63/1014).

Buhari 693 nolu hadiste geçen bir başka hususla alakalı da bazı alimlere göre, hadiste "Rasulullah sadakayı helâl olmakla kayıtladıktan sonra bunu Allah'ın yemini ile kabul ettiğini bildirmiştir. Çünkü şeref hususunda helâl ile yemin (sağ el⁹) arasında münasebet vardır. Bundan dolayıdır ki, Rasulullah sağ elini temizlik için tahsis buyurmuştu" (Davudoğlu, 1979: 5/382-383). Kaldı ki, sadaka ile ilgili çok meşhur bir başka hadiste de sadakanın gösterişe kaçmadan ve karşıdakinin onurunu zedelemekten verilmesi gerektiğini anlatmak için, yine *sağ el* ifadesi kullanılır ve şöyle denilmiştir: *"Yedi kimseyi Allah Teâlâ kendi gölgesinden başka gölge bulunmayan kıyamet gününde gölgesinde barındıracaktır. Bunlar; ... sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyecek kadar gizli sadaka veren adam, ..."* (Buhari, Ezan: 36, Zekât: 16, Hudud: 19; Tirmizi, Zühd: 53).

Bu durumda, kazancın İslami bakımdan meşruiyetinde sorun olduğunda, o kazançtan verilen zekatların ve sadakaların da kabulünün sorunlu olacağı dikkate alındığında, Müslümanların ister zirai, sinai veya hizmet sektörlerinde kendi hesabına iş yapsınlar isterse ücret mukabili çalışsınlar; faiz, garar (belirsizlik), meysir (kumar, spekülasyon), asimetrik bilgi (bilinmezlik; yanlış seçim ve istismar riski) halleri gibi durumlarla liyakatsizlik, tavassut ve kaytarmacılık gibi yollarla kazançlarını meşru-ahlaki standartların dışına çıkarmamaya azami dikkat etmeleri gerekiyor. Bu itibarla, mal alıp satanların karşı tarafı zarara sokucu hileli işlemlerden kesin olarak sakınmaları, ücretli çalışanların da tavassut yerine liyakatle göreve gelip, vazifelerini tam ve etkin bir şekilde yapmaları zarureti vardır. Zira temiz olmayan bir suyun gönül rahatlığıyla içilmesi nasıl düşünülemeyecekse, helal olmayan ya da helalliği konusunda şüpheli kazançtan verilen malın da nezd-i Bârî'de şayan-ı kabul olması beklenemez.

⁹ Elbette Allah'ı yaratılmışların eline benzetmekten kaçınılmalıdır; O bu tür benzetmelerden münezzehtir.

3. Müslümanların Helal Kazanç Konusunda Hassasiyetlerinin Azalması, Dünyaya ve Şüpheli Kazanç Yollarına Meyletmeleri

Helal kazanç meselesi, dinin temel kaynaklarında ve Hz. Peygamber'in şahsında hassasiyetle vurgulansa da insanoğlunun dünyaya ve mala düşkünlüğü, kazanç temini konusunda aceleci, hırslı, hatta yer yer tamahkar davranışı ve ekonomik büyüme konusunda rekabetin acımasızlığı, hatta yıkıcılığı gibi nedenlere ilaveten, tekelciliğin ve piyasa mekanizmasının iyi işlememesi zamanla hassasiyetinin azalmasına yol açabiliyor. Özellikle merkantilist ve kapitalist iktisadi anlayışların dünyaya hâkim olmasıyla birlikte insanlarda ortaya çıkan hızlı büyüme ve aşırı kar hırısı, ahlaki/meşru olmayan kazanç yollarını giderek daha fazla teşvik etmiştir. Bu şartlar altında yaşayan Müslümanlar, önce şüpheli işlemler konusunda yeterince hassas davranmamaya başlıyor, yaptığı işlemlere dair çeşitli bahaneler üreterek azimeti bir tarafa bırakıp yaptığını meşrulaştıracak ruhsat arayışına başlıyor; sonunda da maalesef hükmü kesin olan konularda bile meşruiyeti kendinde arar hale geliyor. Bu kısımda aşamalı olarak bu soruna dair hadisler incelenecektir.

3.1. Hz. Peygamber'in Öngörüsü: Hassasiyetin Azalması, Dünyaya Rağbet ve Çoklukla Övünme

Hz. Peygamber bir hadisi şerifinde bu duruma işaret ederek şöyle buyurmuştur: *"İnsanlar üzerine öyle bir zaman gelecek ki, o devirde kişi ele geçirdiği malı helâlden mi yoksa haramdan mı kazandığına hiç aldırılmaz"* (Buhari, Büyû: 962; Ahmed, Müsned: 2/435). Aslında tamahkarlık insanoğlunun doğasında var olan bir hastalıktır. İnsanın dünya malına ve zevkine olan düşkünlüğü Kur'an'da çok net bir dille anlatılır: *"Kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, (otlağa) salınmış atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük, insanlara süslü (cazip) gösterildi. Bunlar sadece dünya hayatının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer Allah'ın yanındadır"* (Ali İmran: 14). Bu gerçek Allah'ın Rasulü tarafından ise şöyle ifade edilmiştir: *"İnsan ihtiyarlasa bile onun iki duygusu hep genç kalır: Biri çok kazanma hırısı, öteki çok yaşama arzusu"* (Buhari, Rikak: 5; Müslim, Zekât: 115). İbni Abbas ve Enes İbni Malik'ten rivayet edilen aşağıdaki meşhur hadisi şerifte ise, bu gerçek çarpıcı bir örnekle ifade edilmiştir: *"İnsanoğlunun bir dere dolusu altını olsa, bir dere daha ister. Onun ağzını topraktan başka bir şey doldurmaz..."* (Buhari, Rikak: 10; Müslim, Zekât: 116-119; Tirmizi, Zühd: 27; İbni Mace, Zühd: 27). Bir başka hadiste ise şöyle buyurulmuştur: *"Haseb (kişiyi halk nazarında yücelten nitelik) maldır, kerem (kişiyi Allah katında yücelten nitelik) ise takvadır"* (Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân: 49).

Oysa Allah 'çoklukla övünme yarışı' konusunda müstakil bir sûre indirmiş ve şöyle buyurmuştur: "*Çoklukla övünme yarışı sizi kabirlere varıncaya kadar oyaladı (helak etti)*" (Tekasür: 1-2). Tefsirciler *tekâsür* kelimesinin "yüksek bir amaç gütmekten, neden ve niçin demeden mal, evlât, yardımcı ve hizmetçi gibi her devrin telakkisine göre çokluğuyla övünülen şeyleri büyük bir tutkuyla durmadan *çoğaltma yarışına* girişmek, mânevî ve ahlâkî sorumluluğunu düşünmeden alabildiğince kazanma hırsına kendini kaptırmak" anlamına geldiğini söylemişlerdir (Karaman vd., 2008: 5/678-679)¹⁰.

Dünya malına düşkünlüğün ve çoğaltılmasının bu kadar yerilmesinin sebebi, insanın kulluğunu (dünyada Allah'ın hoşnutluğunu ve ebedi dünyayı kazanma görevini) unutturmasına kendisini mâsivâyâ (dünyaya ve dünyalıklara) kaptırarak, ebedi alem için araç olarak değerlendirilmesi beklenen maddi telakkilerin amaç haline dönüşmesidir. Böyle bir durum, esasında tevhit akidesi ile sorun oluşturur. Çünkü, tevhit bir 'birleme' meselesidir ve özünü bir çekirdek olarak düşünürsek; iki unsurdan oluşur: İlk nüvesi Allah'tan gayrı ne varsa hepsine tapınmayı, kendini teslim etmeyi reddetmektir ('*la ilahe*'); ikincisi ise, yalnız Allah'ı ilah bilmektir ('*illallah*'). Mutasavvıfların ifadesiyle, mâsivâyı terk etmeden Allah'a rağbet tam anlamıyla gerçekleşmez. Bu bakış açısıyla, dünya malı ile övünmek, o bakımdan mü'minin tevhit inancının özüne taalluk eden bir sorundur. Kelam ve tasavvuf alimlerinin terk ve rağbet konularını uzun uzadıya tartışmalarının özünde de bu yatar.

Onun için Peygamberimiz Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadiste; "*Altına, gümüşe, kadifeye ve süslü elbiseye kul olan kahrolsun. Ona verilirse memnun olur, verilmezse kızar*" (Buhari, Rikak: 10, Cihad: 70; İbni Mâce, Zühd: 8) demiştir. Zira başka bir hadiste ifade edildiği gibi, "*Ademoğlu malım malım der. Senin malın sadaka verip önden gönderdiğinden (ahiret için sarfettiğinden) yahut yiyip bitirdiğinden veyahut giyip eskittiğinden başka nedir ki?*" (Müslim, Zühd: 3-4/2958; Tirmizi, Zühd: 31/2343; Nesei, Vesâyâ: 1/3595; Ahmed: 4/24, 26). Bu ve diğer bazı hadislerde helal yoldan kazanılan malın bir kısmının insanın sağlığı yerinde, mala düşkün ve para

¹⁰ Surenin ikinci ayetini bazı müfessirler farklı yorumlamışlardır. Bazıları "*Sonunda ölüp kabirlere girdiniz; bu tutku ve yarış sizde ölünceye kadar sürüp gitti*" olarak, bazıları "*Öyle kibre kapıldınız ki birbirinize karşı kabirlerdeki ölümlerle övündünüz*" olarak, bazıları ise, "*Bizzat kabirlere gidip ölümlerle övündünüz*" olarak yorumlamışlardır. Son anlamlandırma, lafza en uygun olan ve rivayete göre, Câhiliye Arapları mal, evlât, akraba ve hizmetçilerinin çokluğunu bir övünme sebebi sayarlar, hatta bu hususta yaşayanlarla yetinmeyip kabilelerinin üstünlüğünü geçmişleriyle de ispat etmek için kabirlere giderek, "*Bizde şu şu şerefli insanlar vardı*" diyerek ölmüş yakınlarıyla dahi övünürlerdi (Karaman vd., 2008: 5/678-679). Bir gerçek var ki, İslam bu derece dünyaya ve dünyalık şeylere adeta tapınan bir topluluğa iki cihan saadeti vadeden bir medeniyet sunmak üzere gelmiştir. Üstünlüğü de buradadır.

biriktirme arzusu hâkim iken tasadduk edilmesi tavsiye edilmiştir (Nesei, Vesâyâ: 1/3593). Zira insanın gerçek malının sağlığında tam da mal biriktirme arzusu devam ederken ahireti düşünerek verdiği mal olduğu, varislere bıraktığının ise geride bırakılan (başkalarının malı) olduğu (Nesei, Vesâyâ: 1/3594) vurgulanmıştır.

Hız. Peygamber bir hutbe iradında Cenab-ı Hakkın diliyle arkadaşlarına bazı hususları öğretmesi gerektiğini ve iradın bir yerinde Cehennemliklerin beş grup olduğunu ifade eder ve bunlardan birinin de “... *tamahkarlıkları küçük şeylerde bile gizlenemeyen hainler/vefasızlar* ...” (Müslim, Cennet: 63/2865; Ahmed, IV: 162; sunnah.com) olduğunu söyler. Dikkat edilecek olursa, İyaz bin Himar el-Mücaşil’den rivayet edilen yukarıdaki hadis metninde aç gözlülük, hainlikle irtibatlandırılmış; tamahkarlığın küçük çıkar uğruna bile gizlenemeyecek şekilde vefasızlığa, hainliğe yol açacağı belirtilmiştir. Gerçekten de tersinden bakıldığında, hainlik yapan kişilerin bitmeyen bir aç gözlülüklerinin olduğu; yararlandıkları mevcut kişinin ya da ortamın imkanları zayıfladığında derhal daha fazla imkân sunan kişi ya da ortamlara yöneldikleri görülür ve bu durum onlar için adeta bitmek bilmeyen bir döngü gibidir. Genellikle de bu döngüyü birbirine muhalif kişi ya da çevreler arasında yaparak, fitne ve fesadın belli bir çarpan katsayısı ile çoğalmasına sebep olurlar ve bulundukları kurumda huzur ortamını zehirlerler. Bu itibarla Hız. Peygamber’in “*Allah’ım, senden hidayet, takva, iffet ve gönül zenginliği istiyorum*” (Müslim, Zikir: 72) diye dua ettiği rivayet edilmiştir. Aynı hadiste Cehennemlikler arasında akli olmayan zayıf (karakterli), hiçbir aile ve mala tabi olmayan, yani, aile ve mal sorumluluğu bulunmayan başkasına bağlı olarak yaşayanlardan da bahsedilir.

Ayrıca, insandan görülen bir iyiliğe vefa duygusu olmayanın Allah’a karşı da vefasının olmayacağı buyurulmuştur: “*İnsanlara teşekkür etmeyen Allah’a da şükretmez*” (Tirmizi: 1954; Ahmed, III: 74). Başka bir deyişle, insanın marifetini taltif etmeyen Hakkın nimetine şükrü beklenemez. Kaldı ki, nimetin şükrünü eda etmemek, ona karşı vefasızlık, hainlik yapmak, onu değersizleştirme ve görmezden gelme (yani *küfür*, inkâr etme) demektir. Hadis bu çerçevede ele alındığında, ciddiyeti daha iyi anlaşılacaktır.

Yunus Emre bu gerçeği kendi üslubunca şöyle ifade eder (Başgöz, I. 1999: 76, 106-107; Falay, 2012: 8):

*Kimi avrat oğlan sever,
Kimi mülk ü hânümân¹¹ sever,
Kimi sermaye dükkân sever,
Bu dünya halden haledir*

¹¹ Ev-bark-ocak.

Ardından da hadiste ifade edilen tavsiyeye benzer bir uyarıda bulunur (Başgöz, I. 1999: 32-36, 49, 65; akt. Falay, 2012: 8):

*Ulu oğlu tama eyi iş etmez,
Cihan mülkü onun olursa yetmez.*

3.2. Şüpheli Kazanç Yollarına Meyletme ve Kaçınma

Buhari'de 693 numaralı hadisten bahsedildiği yerde Bakara Suresi'nin 276¹² ve 277. ayetlerine atıfla; helal olmayan kazançla faiz gelirine işaret edilmiş; hatta sadakanın adabından bahsedilirken 'sadakada riba' babı açılmıştır (Zebidi, 1980: 5/139). Bu tespitler bize gösteriyor ki, ulema helal kazançtan bahsederken faiz yoluyla elde edilen gelirin gayri meşruluğuna ve dolayısıyla o tür gelirlerden Allah'ın rızası gözetilerek infakta bulunulamayacağına öncelikle işaret etmiştir.

Gerçekten de günümüzde finansal piyasalarda ortaya çıkan baş döndürücü yenilikler ve el emeği ve alın terine dayanmayan, kolay ve aşırı para kazanma yolları pek çok kişiyi herhangi bir ahlaki kaygı taşımayan ölçüsüz yollara sevk etmektedir. Özellikle finansal işlemlerin ziyadesiyle dinamik bir yapıda oluşu ve faiz konusundaki bazı muğlaklıklar nedeniyle, bu hususta şüpheli işlemlerden kaçınılması tavsiye edilmiştir. Nitekim, Halife Ömer bir hutbe iradında şöyle demiştir: *"Kur'an-ı Kerim'in son nazil olan ayetlerinden biri de faiz ayetidir. Rasulullah onu bize açıklamadan vefat buyurmuşlardır. Size şüpheli gelen şeyleri bırakın ve şüpheli gelmeyen şeyleri alın"* (Ahmed, I: 36, 50; İbni Mace, Ticarat: 58).

Özellikle faiz konusundaki ayetlerin yasaklanan diğer fillere göre çok daha sert bir üslupta oluşu ve kademeli nüzülü ile hadislerin de aynı sertlikteki dili dikkate alındığında, yukarıdaki hadisin ne kadar önemli olduğu anlaşılabacaktır. Hatta bir başka rivayette aynı hadisin sonunda; *"... siz malum olan ribayı terk ettiğiniz gibi, riba şâibesi olan işleri de bırakınız"* denilerek daha net ifade edilmiştir. O nedenledir ki, fıkıh alimleri 'şübhe-i riba ribadır' cümlesini bir fıkıh kaidesi haline getirmişlerdir (Zebidi, 1980: 6/388). Bu hadislerin aynı zamanda *garar* ve *asimetrik bilgi* (*ters seçim* ve *ahlaki zafiyet*) olarak bilinen durumları ve bunlardan kaynaklanan belirsizlikleri, bilinmezlikleri ve spekülâtif faaliyetleri de kapsadığını belirtmekte fayda vardır.

¹² Bakara Suresi 276. ayetin anlamı iki ünlü meal ve tefsir kaynağında şu şekilde verilmiştir (<http://kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=2&ayet=276>): *"Allah faizi mahveder, oysa sadakaları bereketlendirir. Allah günahı ve inkârda direnen hiç kimseyi sevmez"* (E. Hamdi Yazır). *"Allah rıbânın bereketini tamamen giderir, sadaka(sı verilen mal) lan ise artırır, Allah (haramı helâl tanımakta ısrar eden) çok kâfir, çok günahkâr hiçbir kimseyi sevmez"* (H. Basri Çantay).

Bu itibarla, Numan bin Beşir'den rivayet edilen bazı İslam alimlerinin 'İslam'ın üçte biri' olduğunu söyledikleri meşhur hadis¹³ şöyledir "... *Helal bellidir, haram da bellidir. Bu ikisinin arasında şüpheli şeyler de vardır. ... Şüpheli işleri yapanın da -bundan cesaret alarak- haram olan şeyleri işlemesi muhtemeldir. Yasak bölgenin çevresinde sürüsünü otlatan çobanın sürüsünü o yasak bölgeye kaçırmaması çok çabuk olur*" (Buhari, Büyû: 959; Nesei: 4431; Tirmizi, Büyû: 1205)¹⁴. Bu hadis, Ebu Hanife'nin beş bin hadis içinden hükmü ile amel edilmesi için seçip tavsiye ettiği beş hadisten biridir¹⁵ (Ebu Hanife, 1983: 48-50).

Bu hadis her ne kadar hayatın her alanında dikkat edilmesi gereken temel bir İslami ilke olarak bilinse de bazı İslami kaynaklar daha çok el emeği ve alın terine dayalı helal kazanç meselesiyle, özellikle de faiz içerme potansiyeli olan kazançlarla irtibatlandırmışlardır. Sebebi ise, faizle ilgili ayetlerin vahyin sonuna doğru inmesinden dolayı, Hz. Peygamber'in bu hususu yeterince açıklama ve uygulama fırsatının olmaması olarak gösterilmiştir (Erdem, 2017: 121; Erdem, 2018: 40). O nedenle, Müslümanların bu hususta diğer konulardan daha hassas ve çekingen davranmaları gerektiği tavsiye edilmiştir. Fakat, şüpheli işlemlerden kaçınmanın sadece faiz meselesi için değil, tüm konular için geçerli olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim başka bir hadisi şerifte genel manada "Şüpheli olanı bırak şüphesiz olana bak..." (Tirmizi, Kıyamet: 60/2518; Nesâî, Eşribe: 17) denilmiştir.

Nitekim Hz. Osman da Allah'tan korkanların alametleri arasında saydığı beş şeyden birinin 'içine haram karıştığı endişesi ile helal rızıktan dahi tıka basa doldurmamak' olduğunu söylediği rivayet edilmiştir (Ebu Hanife, 1983: 91). Ayrıca, bu hususta Sahih-i Buhari'nin şerhinde Merhum Kâmil Miras'ın

¹³ Sahih-i Buhari Şerhi'nde ise, bu hadis 'İslam'ın medar-ı iftihar'ı olarak görülen hadisler arasında sıralanmıştır. (Zebidi, 1980: C6/346-47; Sünen'ün-Nesei, 1981: 7/325-26; Davudoğlu, 1983: 8/80-88). Ebu Davud Es-Sicistanî (Ö. 275/889) 500 bin hadis yazdığını, bunlardan 4 binini sahih gördüğünü; bunların da 4 temel hadis-i şerife dayandığını (dolayısıyla, İslamiyet'in bu 4 hadis etrafında toplandığını); bunlardan birinin işte bu hadis olduğunu söylemiştir.

¹⁴ Bu hadisin açılımı olarak etraflı bilgi için bakınız: Zebidi, 1980: 6/345-348; Davudoğlu, Sahih-i Müslim, 1983: 8/80-88; Nesei, Sünen'ün-Nesei, 1981: 7/325-26; El-Hüseyni, 2016: 2/237-238.

¹⁵ Ebu Hanife'nin tavsiye ettiği diğer dört hadis-i şerif şunlardır: (i) "*Ameller niyete göredir. Herkes sadece niyetinin karşılığını alır...*" (Buhari, Bedü'l-vahy: 1; Müslim, İmâre: 155/4927; Ebu Davud, Talak: 11), (ii) "*Faydasız işleri (mâlâyânîyi) terk etmesi, kişinin iyi Müslüman olmasındandır*" (Tirmizî, Zühd: 11; İbni Mâce, Fiten: 12; Muvatta, Hüsnü'l-hulk: 1); (iii) "*(İyi) Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların zarar görmediği kimsedir. Muhacir ise, Allah'ın yasakladığı şeylerden uzak duran kimsedir*" (Buhari, İman: 4-5, Rikâk: 26; Müslim, İman: 64-65); (iv) "*Sizden biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz*" (Buhari, İman: 7; Müslim, İman: 71-72; Tirmizî, Kıyamet: 59; Nesei, İman: 19, 33; İbni Mâce, Mukaddime: 9).

aktardığı ibret verici bir hikâye vardır. Rivayete göre, Ebu Hanife'nin yaşadığı dönemde Irak'ta Bâdiye ve Kûfe sürülerinin koyunları birbirine karışır ve insanlar koyunları ayırt etmekte zorlanınca, İmam ortalama olarak bir koyunun yaşadığı süre zarfında (yedi yıl) koyun eti yememeye karar verir (Zebidi, 1980: 6/348).

Burada anlatılanlardan hareketle, helal kazanç konusunda herkesin zafiyet içerisinde olacağı anlamı çıkarılmamalıdır. Her devirde alın terine ve el emeğine azami derece hassasiyet gösteren insanlar olmuştur ve olacaktır. Nitekim Peygamber Efendimiz de Ebu Said el-Hudrî'den rivayet edilen bir hadisi şerifte şöyle buyurmuştur: *"Kim helal lokma yer ve İslam nizamına göre yaşarsa ve insanlar da onun kötülüklerinden emin olurlarsa, o kişi Cennete girer. Bir adam: Ey Allah'ın Rasûlü! bugün bu özellikte kişiler halk arasında pek çoktur. Rasûlullah: Benden sonraki asırlarda da bu özellikte kimseler bulunacaktır"* (Tirmizi, Kıyamet: 60/2520).

Ancak, helal kazanç konusunda hassasiyet ve şüpheli işlemler konusunda ne kadar duyarlı olursa da insanın o an fark edemediği ya da doğru anlayamadığı ve karar veremediği ya da kaçamadığı durumlar olabilir. Özellikle ticaret başta olmak üzere bazı iş kollarında olabilecek haksız ya da şüpheli kazançlara karşı Hz. Peygamber sadaka vermek suretiyle olası haksızlıkların bu yolla kişinin üzerinde kalması (temerküzü) yerine toplumla paylaşılmasını tavsiye etmiştir: *Kays b. Garaze'den rivayete göre, şöyle demiştir: "Rasûlullah yanımıza geldi bize simsarlar denilirdi. Bize daha güzel bir isim vererek; ey tüccarlar topluluğu! Şüphesiz şeytan ve günah, alışverişte daima bulunurlar, siz alışverişlerinize sadaka karıştırmak suretiyle temizleyin"* (Tirmizi, Büyû: 1208; Ebu Davud, Büyû: 1/3326; Nesei, Eymân: 22). Aslında burada bir incelik söz konusudur. Zira bilerek ya da bilmeyerek toplumdan elde edilen sorunlu kazanç, infak yoluyla yine toplumla paylaşılmaktadır. Ayrıca, bu helal rızık konusunda gösterilen hassasiyetin infak kültürüne katkısı iyiliğin iyilikle çoğalmasında da düşünülebilir.

3.3. Rızık Aramada İtidalli Olmak ve Kazanç-Tüketim İlişkisi

Daha önce de belirtildiği gibi, kazanç elde etme konusunda günümüz insanı çok hırslı ve aceleci davranarak, hızlı ve kolay yoldan zengin olmak ve refah seviyesini yükseltmek istiyor. Bu tutum, ister istemez insanın meşru-ahlaki zeminden çıkmasına oldukça müsait bir ortam hazırlıyor. Hatemi'nin dediği gibi (Çuhadar, 2009: 57);

*Erişir menzil-i maksûduna aheste giden,
Tiz-reftâr olanın pâyesine dolaşır.*

Yani, 'yavaş giden hedeflediği menzile ulaşır, (ama) acele edenin ayağı eteğine dolaşır' demektir. Halk arasında *'acele etme ayağın şalvarına dolaşır'* ya da *'acele işe Şeytan karışır'* derlerdi. Henüz yeni başlamış bir çalışan hemen ev, ev eşyası ve araba konusunda gelir seviyesinin oldukça fevkinda bir

tüketim harcamasına yönelince, kaçınılmaz olarak İslam nazarında helal sayılmayan finansman yollarına müracaat ediyor. Aynı şekilde, kendi işini yapan serbest meslek sahipleri de hızlı büyüme uğruna benzer finansman yöntemleri ile söz konusu meşruiyet sınırlarını zorlamaya başlıyor. Bunlara ek olarak, özellikle genç nesiller hızlı zenginleşmek ve bol tüketmek uğruna bireysel olarak belirsizliklerin ve spekülasyonların hâkim olduğu finans piyasalarında hem de yeterince anlamadan işlem yapmaya kalkıyorlar. Bu aceleci ve tehlikeli kazanç stratejileri esasında bugünün yatırım uzmanları tarafından da ihtiyatla karşılanmaktadır.

Esasında bir insanın tüketim tarzı kazanç elde etme tarzının bir fonksiyonu olarak düşünülebilir. Başka bir ifade ile, bir kişi nasıl kazanırsa öyle tüketir. Buna göre, inançlı rasyonel bir birey için, el emeğiyle ve alın teriyle meşru-ahlaki esaslara göre kazanılan gelirin, savurgan bir şekilde sorumsuzca meşru-ahlaki sınırları zorlayarak harcanması oldukça zor olacaktır. Aksine, alın terine ve el emeğine dayanmadan kolay, hızlı, kul hakkı, adalet ve ahlaki kaygılar taşınmadan elde edilen gelirin tüketimi ise, sorumsuzca ve hovardaca israfa dayalı olarak gerçekleşecektir. Kısacası, meşru-ahlaki-helal yoldan elde edilen kazanç gerçek ihtiyaç temelinden bugünkü ve gelecekteki tüketim (tasarruf ve yatırım) harcamalarını finanse ederken; helal olmayan yollardan elde edilen kazanç, ihtiyaç ötesi şahsi arzulara, ihtiraslara, kaprislere, aşağılık komplekslerine ve gösterişe dayalı olarak, yalnızca bugünkü tüketim harcamalarını finanse ederek, borç üzerinden geleceğini ipotek altına alacaktır. Netice ise, ne yazık ki eski bir atasözünde söylenildiği gibi, *'arpacıya borcu olan, ahırını tez satar'* duruma gelmektedir.

Eskilerin deyimiyle; *'yılan çıktığı deliğe girer'* ya da yanlış kullanılan bir galat-ı meşhur olsa da *'haydan gelen huya gider'*¹⁶ denir. Yine bir başka deyişte; *'kem âlâtta kemâlât doğmaz'*; yani, kötü araçlardan iyi sonuçlar elde edilemez ya da kötülükten iyilik doğmaz. Buradaki bağlamda söylemek gerekirse, yanlış gelir elde etme yollarından doğru (adil, sorumlu ve etkin) tüketim ve kullanım biçimleri doğmaz. Ya da eskilerin *'alıc ile alınan eşeğin sıpası o kadar olur'* dediği gibi, emek verilmeden kolay ve ucuz yoldan elde edilen şeyin kalitesi ve değeri de düşük olur, uzun ömürlü olmaz.

İslam'ın genel olarak *"normal ve mutedil davranın..."* (el-Hüseyni, 2016: 5/223) tavsiyesi bu konuda da geçerli; ifrat ve tefritten uzak durarak itidalli bir yol izlenmesidir. Yani, tembellik yapıp kazanç faaliyetinden kaçınarak başkasına muhtaç olup onurunu zedelemek veya aşırı kazanç hırsıyla aceleci ve meşru olmayan kazanç yollarına yönelmek yerine, elinden geldiğince kesb faaliyetinde bulunup, bunu bir salih amel olarak görerek hem kendi

¹⁶ Bu sözün doğrusu: *"Hayy'dan gelen Hu'ya gider"* demektir. Burada geçen *'Hayy'* (Diri) da *'Hu'* (O) da Allah'a işarettir. O nedenle, bu sözün doğru anlamı şudur: *'Diri olan Allah'tan gelen yine O'na dönecektir'*.

şahsının ve ailesinin hem de diğer insanların refah ve mutluluğu için emeği ve sermayesi ile sürekli olarak çaba sarf etmesi gerekmektedir. Çabasının karşılığında elde ettiği gelire de şükretmesi, kanaat getirmesi ve başkaları ile ölçülü bir şekilde paylaşması; kalanı da geleceğe dönük tekrar yatırım ve üretim faaliyetlerine dönüştürmesi beklenir. Unutulmaması gereken bir gerçek var ki, insan rızkını almadan bu dünyadan ayrılmayacak. Onun için de aceleci davranıp, meşru olmayan (ve şüpheli) yollara tevessül etmesine gerek yoktur.

Nitekim Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: *"Dünya (malını) talep etmekte mutedil olun (ifrat ve tefritten sakının). Çünkü herkes kendisi için yaratılmış olan (dünyalık)a hazırlanmış (durumda)dır"* (İbni Mace, Ticaret: 2/2142). Bir diğer hadiste ise şöyle denilmiştir: *"Ey insanlar! Allah'tan korkunuz ve (dünyalık)ı istemekte mutedil olunuz (ifrat ve tefritten sakınınız). Çünkü rızık gecikse bile tamamını almadıkça hiçbir nefis ölmeyecektir. O halde (rızık talebinde) Allah'tan korkunuz ve (dünyalık)ı istemekte mutedil olunuz (ifrat ve tefritten sakınınız). Helal olan (dünyalık)ı alınız ve haram olanı bırakınız"* (İbni Mace, Ticaret: 2/2144). Yine bir şeyleri tamir işiyle meşgul iken kendisini ziyarete gelen ve yardımcı olan sahabilere şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Başlarınız hareket ettiği (yaşadığınız) sürece rızık konusunda ümitsizliğe düşmeyin. Annesi insanı, kıpkırmızı ve çıplak olarak doğurur. Sonra Yüce Allah onun rızkını verir"* (İbn Mâce, Zühd: 14)

Bu konuda daha ilginç bir hadis var ki, aslında insanın rızkının ana karnında iken belirlendiğini ifade eder. Söz konusu hadis; *'spermanın üzerinden kırk iki gün gece geçince, Allah'ın ona bir melek gönderdiğini; onun ana uzuvlarını yarattığını, sonra da sırasıyla cinsiyetini, ecelini ve rızkını belirlediğini, bundan sonra da meleğin ekleme ya da çıkartma yapmadığını'* (Müslim, Kader: 3) söyler. *"İşlerin hayırlısının orta yollu olanı"* demek de esasında budur¹⁷. Onun içindir ki, ayette; *"İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık..."* (Bakara: 143) buyurulmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada el emeğinin ve helal kazancın zarureti, kutsallığı, bu itibarla şüpheli işlemlerden bile kaçınılması gerektiğinin önemi üzerine ayetlerden ve temel hadis kaynaklarından yararlanarak bir iktisadi değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Zira helal-meşru kazanç, helal-meşru tüketimin

¹⁷ Gazali'nin aktardığı bir başka hadiste şöyle buyurulmuştur: *"... Rûhu'l-Emîn (Cebrâil) benim kalbime vahyi ilkâ etti ki, herhangi bir nefis dünyadaki rızkını sonuna kadar almadıkça ölmez. Her ne kadar o rızık o nefisten gecikirse bile... Binaenaleyh Allah'tan korkunuz! Rızık ararken güzel ve helâl yollardan arayınız. Sakın rızkın herhangi bir kısmının gecikmesi sizi Allah'a isyan etmek suretiyle onu aramaya sevk etmesin. Zira masiyet ile Allah'ın nezdinde bulunan rızka asla erişilmez"* (Gazali, 1979: 4/11; İbn Ebî Dünya ve Hâkim, İbn Mes'ud'dan rivayet etmiştir).

temelidir; üretim ve tüketim ise ekonominin temelidir. Bu itibarla, İslami iktisat çalışmalarının temelinde de bu gerçeklik olduğu için, helal kazanç yolları üzerine temel kaynaklardan yararlanmak suretiyle yol gösterici çalışmaların yapılması gerektiğine inanıyoruz. Kaldı ki, kazancın helal olması ve buna bağlı olarak tüketimin, tasarrufun ve yatırımın da helal-meşru olması Müslüman olmanın ve dindarlığın temel dayanağıdır. Oysa günümüz Müslümanlarının bilerek ya da bilmeyerek bu manada büyük sorunlar yaşadığı ve yaşadıkları doğrultuda bir inanç ve anlayış oluşturdıkları ve nesilden nesile söz konusu hassasiyeti kaybettikleri de bir gerçektir. Halbuki, din salt retorikler üzerine bina edilen bir inanç manzumesi değildir. Aksine, itikat, ibadet ve ahlak bütünlüğüne sadık kalarak hayatın içinde tatbik edilen kapsayıcı bir yaşam biçimidir. Bundan ötürü, bu çalışma yaşadığımız bu sorunu belli yönleriyle tespit etmeyi ve özellikle hadislerin delaletiyle bunlara cevaplar bulmaya çalışmayı amaç edinmiştir.

Bu amaç doğrultusunda konular ‘helal kazancın zorunluluğu, kutsallığı ve dindarlık meselesi’ ve ‘Müslümanların helal kazanç konusunda hassasiyetlerinin azalması, dünyaya ve şüpheli kazanç yollarına meyletmeleri’ olmak üzere iki ana başlık halinde incelenmiştir. Birinci başlık altında aslı ihtiyaçlar ve helal kazancın zorunluluğu, bu çerçevede Necm Suresi’nde geçen ilgili ayetlerin sunduğu ilkeler ile helal kazancın kutsallığının dindarlığın kalitesi ve ibadetlerin kabulü ile ilişkisi incelenmiştir. İkinci başlık altında ise, Müslümanların bu konuda gelecekte hassasiyetlerinin azalması, şüpheli kazanç yollarına meyletmelerine dair Hz. Peygamber’in öngörüsü ve rızık temininde itidalli olmaları ve kazanç-tüketim ilişkisiyle ilgili tavsiyeleri ele alınmıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgular göstermiştir ki, her insanın hayatını idame ettirebilmesi için gerekli asli ihtiyaçlarını kendi el emeğiyle helal yollardan elde etmesi bazı ayet ve hadislerde ifade edildiği gibi, bir zorunluluk (farz) olarak görülmüştür. Öyle ki, bu mesele İslam’da sadece ameli değil, aynı zamanda itikadî bir mesele olarak da değerlendirilmiştir. O nedenle, bir Müslümanın kazancının kaynağının helal yollardan olup olmadığına dikkat etmesi hem imanının hem de amelinin sağlamlığı ile irtibatlandırılmış; etmemesi ise, bu manada zafiyetine bağlanmıştır. *“İnsan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur”* (Necm: 39) ayeti ile *“Kişinin yediğinin en helali kendi kazandığından yediğidir...”* (Nesei: 4427) hadisi bunun en açık delillerindendir. Bazı âlimlere göre, bu ayetin öncesinde ve sonrasında zikredilen ayetler toplu olarak değerlendirildiğinde, helal kazanç ilkesinin Yahudiliği ve Hristiyanlığı da ilzam ettiği; dolayısıyla, tüm dünya milletlerine gönderilmiş evrensel ilahi mesajlar olduğu şeklinde yorumlanması da mümkündür. Ayrıca, bu ayetten anlaşıyor ki, din inananların sadece bireysel ibadetlerine odaklanmıyor, hayatın geri kalan kısmını da tanzim edici kurallar vaznediyor. Dolayısıyla, kulun dindarlık algısında bu alanın da dikkate alınması gereği ortaya çıkıyor. Nitekim bir

mutasavvıfa atfen söylenen 'kişinin dindarlığının ekmeğinin helalliği nispetinde' cümlesi ile formüle edilebilen bu düşünceyi, 'ibadetlerin on kısım olduğu ve bundan dokuzunun helali aramak' olduğuna dair hadis-i şerif zaten açıkça teyit etmektedir.

Kazanç temini (kesb) konusunda İslami geleneğin bir kanadı daha kanaatkâr olmayı, asli ihtiyaçları karşılamakla yetinilmesinin daha uygun olacağını, yani zühd yolunu tercih ederken, diğer kanat meşru yolları takip etmek suretiyle büyüme ve zenginleşmenin daha uygun bir yol olacağını, zira bunun bir amel-i salih anlayışı çerçevesinde gerçekleştiğinde insanlara daha fazla faydalı olunacağını savunmuştur. Klasik anlamda zühde dayalı bir iktisadi modelin ulusal ya da küresel çapta refah üretebilmesi ve insanlığın yaşamını sürdürebilir olması pek mümkün gözükmemektedir. Günümüzde daha baskın anlayışı temsil eden ikinci yol konusunda da dikkatli olmakta fayda vardır. Nitekim, manevi ve ahlaki meşruiyet kaygısı olmayan, kanaatten yoksun, hızlı, yüksek ve sürekli bir büyüme politikasının kaynakları nasıl hoyratça tükettiğini, aşırı üretimin insanlara arzularını nasıl ihtiyaç olarak kabul ettirdiğini ve tüketim çılgını haline getirdiğini, bunun sonucunda da dünyanın dengesini bozarak insanlığın nasıl daha fazla afetlere, salgınlara, kıtlıklara ve savaşlara maruz kaldığını görüyoruz.

İslam'da helal kazanç konusu o kadar ciddi olarak ele alınmıştır ki, buna riayet etmeyen kişinin belli bir müddet duasının kabul olunmayacağına ve Cennet'e girebilmesinin sıkıntılı olacağına dair hadis rivayetleri vardır. Ayrıca, helal yoldan elde edilmeyen kazançtan verilen sadakanın da kabul edilmeyeceği bir başka hadis-i şerifte açıkça belirtilmiştir. Bu durumda, kazancın İslami bakımdan meşruiyetinde sorun olduğunda, o kazançtan verilen zekatların ve sadakaların da kabulünün sorunlu olacağı dikkate alındığında, Müslümanların ister zirai, sınai veya hizmet sektörlerinde kendi hesabına iş yapsınlar isterse ücret mukabili çalışsınlar; faiz, garar (belirsizlik), meysir (kumar, spekülasyon), asimetrik bilgi (bilinmezlik) halleri gibi durumlarla liyakatsizlik, tavassut ve kaytarmacılık gibi yollarla kazançlarını meşru-ahlaki standartların dışına çıkarmamaya azami dikkat etmeleri gerekiyor.

Helal kazanç meselesi, dini metinlerde, Hz. Peygamber'in, sahabelerin ve önde gelen şahsiyetlerin şahsında hassasiyetle vurgulansa da insanoğlunun dünyaya ve mala düşkünlüğü, kazanç temini konusunda aceleci, hırslı, hatta yer yer tamahkâr davranışı ve ekonomik büyüme konusunda rekabetin acımasızlığı gibi nedenler zamanla hassasiyetin azalmasına yol açabiliyor. Bu şartlar altında yaşayan Müslümanlar, önce şüpheli işlemler konusunda yeterince hassas davranmamaya başlıyor, yaptığı işlemlere dair çeşitli bahaneler üreterek azimetini bir tarafa bırakıp yaptığını meşrulaştıracak ruhsat arayışına başlıyor; sonunda da maalesef hükmü kesin olan konularda bile meşruiyeti kendinde arar hale geliyor. Hz. Peygamber'in 'gelecekte

insanların mallarını kazanırken helal ya da haram yoldan olup olmadığına dikkat etmeyeceğine' (Buhari, Büyû: 962) dair hadisi bu duruma işaret etmektedir.

Gerçekten de günümüzde özellikle finansal piyasalarda ortaya çıkan baş döndürücü yenilikler, insanların el emeğine ve alın terine dayanmayan, kolay ve aşırı para kazanma yollarına yönelmesine, herhangi bir ahlaki kaygı taşımadan yüksek para kazanma yollarına sevk etmektedir. Bugünkü finansal piyasaların araç ve getiri zenginliği ve karmaşıklığı bir yana, Hz. Peygamber'in şüpheli işlemlerden kaçınılması gerektiğine dair meşhur hadisinin (Buhari, Büyû: 959; İbni Mace, Ticarat: 58) özellikle faiz işlemleri için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Faiz konusundaki ayetlerin haram kılınan diğer fillere göre çok daha sert bir üslupta oluşu ve kademeli nüzulü ile hadislerin de aynı sertlikteki dili dikkate alındığında, yukarıdaki hadisin ne kadar önemli olduğu anlaşılabacaktır. Hatta aynı hadisin başka bir rivayetinde 'faiz şâibesi olan işlerin de bırakılması' istenmiştir. Bu nedenle, fıkhıta 'faiz şüphesinin faiz olduğu' kabul edilmiştir. Ancak, bu hadislerin aynı zamanda *garar* ve *asimetrik bilgi* (*ters seçim* ve *ahlaki zafiyet*) olarak bilinen durumları ve bunlardan kaynaklanan belirsizlikleri ve spekülâtif faaliyetleri de kapsadığını belirtmekte fayda vardır. Hatta şüpheli işlemlerden kaçınmanın sadece faiz meselesi için değil, tüm konular için geçerli olduğunu da vurgulamak gerekir. Bazı İslam âlimlerinin 'İslam'ın üçte biri' olduğunu söyledikleri (Buhari, Büyû: 959) hadisi o kadar önemli bulunmuştur ki, Ebu Hanife'nin beş bin hadis içinden hükmü ile amel edilmesi için tavsiye ettiği beş hadisten biridir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlardan biri de hem kazanç elde etmede hem de harcamada itidalli olunmasıdır. Esasında İslam hayatın her alanında 'normal ve mutedil davranmayı' (Müslim: 2816; Hüseyini, 2016: 5/223); yani, ifrat ve tefritten uzak durmayı tavsiye eder. Yani, tembellik yapıp kazanç faaliyetinden kaçınarak başkasına muhtaç olarak onurunu zedelemeyi de, aşırı kazanç hırsıyla aceleci ve meşru olamayan kazanç yollarına yönelmeyi de reddeder. Bunun yerine, elinden geldiğince kazanç (kesb) faaliyetinde bulunarak, bir salih amel şuuruyla hem kendisinin ve ailesinin geçimini temin etmeli hem de diğer insanların refah ve mutluluğu için emeği ve sermayesi ile çaba sarf etmelidir. Çabasının karşılığında elde ettiği gelire de şükretmesi, kanaat getirmesi ve başkaları ile ölçülü bir şekilde paylaşması; kalanı da geleceğe dönük tekrar yatırım ve üretim faaliyetlerine dönüştürmesi beklenir. Unutulmaması gereken bir gerçek var ki, insan rızkını almadan bu dünyadan ayrılmayacak. Onun için de aceleci davranıp, meşru olmayan yollara tevessül etmesine gerek yoktur.

Ayrıca, insanın tüketim tarzı, esas itibariyle kazanç elde etme tarzının bir fonksiyonudur. Yani, genel olarak kişi nasıl kazanırsa öyle tüketir. Zira helal yoldan elde edilen kazanç, gerçek ihtiyaçlar üzerinden bugünkü ve

gelecekteki tüketim (tasarruf ve yatırım) harcamalarını finanse ederken; helal olmayan yollardan elde edilen kazanç, daha rahat bir şekilde şahsi arzulara dayalı ihtiyaç dışı cari tüketim harcamalarını finanse eder.

Son olarak, kanaatimizce bu tarz teorik çalışmaların son yıllarda hızla artan İslam iktisadı çalışmalarının özüne dair önemli katkı sunacaktır. Zira İslam iktisadı çalışmalarının temel kaynaklara, ilkelere ve değerlere yeterince vakıf olmadan salt ülkeler ve sektörler üzerinden örneklerle veri merkezli basit ekonometrik yöntemlerle çalışılması, karşılaşılan sorunlara kalıcı çözümler üretmek yerine, sadece yayın yapanların gününbirlik kariyerlerine bazı şahsi katkılar sunmakla sınırlı kalma riski taşımaktadır. O bakımdan, İslam iktisadı çalışanların temel kaynakları anlamaları, buna imkânları elvermiyorsa, bu konularda yetkinliği olan kişilerle iş birliği yapmaları büyük yarar taşımaktadır.

Kaynakça

- Abdul Rahman, N.A., Mahroof, K. ve Hassan A. Ed. (2024). *Technologies and Trends in the Halal Industry*. New York: Routledge.
- Coşkun, A. (2010). *Kur'an-ı Kerim'de Rızık ve İktisadi Hayat*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Çalış, H. (2013). Zaruret. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 44, 141-144.
- Çeker, O. (1997). Havaic-i Asliyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 16, 504-507.
- Çelebi, M.Z.E. (1969). *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*. C. 2. Z. Danışman (Türkçeleş.). İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Çuhadar, M. (2009). *Hikmet Pınarları*. Kayseri: Önder Ofset Matbaacılık.
- Darmawati, D., Hardiana, D., Mainata, D. ve Nuryadin, M.B. (2023). Halal Industry: A Literature Bibliometric Analysis on Halal Studies. *Mazahib*, 22(1), 175-211.
- Davudoğlu, A. (1983). *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. C. 8. İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Davudoğlu, A. (1979). *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. C. 5. İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Dölek, A. (2020). Kur'ân'a ve Hadîslere Göre Helâl Kazancın İlkeleri. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi*, 9, 151-184.
- Ebu Davud, İ.H. (1983). *Sünen-i Ebî Davud ve Tercemesi*. 5 Cilt. İ. Koçaşlı (Çev.). İstanbul: Erkam Yayınevi.
- Ebu Hanife, N.b.S. (1983). *İmam-ı Azam'ın Vasiyyetleri*. Y.V. Yavuz (Çev.). İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Dârimî, Abdullah b.A. (1994). *Sünen-i Dârimî*. 6 Cilt. A. Aydın (Çev.). İstanbul: Madve Yayınları.
- Elasrag, H. (2016). Halal Industry: Key Challenges and Opportunities. *SSRN Electronic Journal*.
https://www.researchgate.net/publication/295351450_Halal_Industry_Key_Challenges_and_Opportunities.
- El-Hüseyni, M.A.N. (2016). *Tac Tercemesi ve Şerhi*. C. 2. A. Öztürk (Çev.). İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Erdem, E., Varinli, İ. ve Yıldız, E. (2014). The Level of Consumers' Awareness and Perceptions in Consumption of Halal Certified Products. *European Journal of Business and Management* (2nd special issue on *Islamic Management and Business*), 7(16), 65-75.
- Erdem, E. (2023). Fütüvvet veya Ahilik Bireysel Düzeyde Modern Dünyaya Ne Ölçüde Uyarlanabilir? 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş Merkezli Depremlerden Bazı Örnekler ve Değerlendirmeler. *Ahiliği Yeniden Düşünmek: 21. Yüzyılda Yiğitlik, Ahilik ve Dirlik* içinde, (239-256). M.E. Kala (Ed.). Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayını.
- Erdem, E. (2022). Helal Kazanç, İnsan Onuru ve Erdemli Toplum İnşası: İlgili Hadisler Üzerinden İktisadi Bir Değerlendirme. *Helal ve Etik Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-17.
- Erdem, E. (2021). Principles of an Economic Life Based on Halal Gain in the Light of Prophet's Teachings. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 8(2), 553-570.
- Erdem, E. (2020). Ahilik Geleneğinde El Emeğine, Helal Kazanca ve Kanaate Dayalı Bir İktisadi Hayatın Bugüne Yansımaları. *VI. Uluslararası Ahilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı - 1* içinde, (107-120). A. Gökbek, A. Gündüz, A. Doğan, İ. Kasap ve F. Çil (Ed.). Kırşehir: Ahi Evran Üniv. Yayını.
- Erdem, E. (2018). Kur'an'da Riba (Faiz) Ayetlerinin Kademeli Nüzûlü ve Üslûbu: İslam'ın Ticaret, İnfak ve Finans Sistemi Üzerinden Bir İnceleme. *İslam İktisadı Perspektifinden Faiz* içinde (1-151), T. Eğri ve Z.H. Orhan (Ed.). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Erdem, E. (2017). Analyzing the Gradual Revelation and Wording of Riba (Interest) Verses in the Holy Qur'an Considering the Commerce, Finance and Infaq System of Islam. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 4(2), 91-126.
- Erdem, E. (2015). Müslüman Bireyin İktisadi Davranış Hususiyetleri ve İslam Piyasa Geleneği. *İslam İktisadı ve Piyasa* içinde (10-38), L. Sunar ve T. Eğri (Ed.). İstanbul: İGİAD Yayınları.

- Ersoy, M.A. (2016). *Safahat*. M.E. Düzdağ (Haz.). Kayseri OSB Başkanlığı, İstanbul: Acar Basım ve Cilt.
- Esed, M. (1999). *Kur'an Mesajı, Meal-Tefsir*. 3 Cilt. İstanbul Yeni Şafak Yayınları
- Falay, N. (2012). Türk Hiciv Şiirinde Rüşvet. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 57(1).
- Gazali, E.H.M.İ. (1979). *İhya-ı Ulum-id-Din*. C. 4. A. Arslan (Çev.). İstanbul: Arslan Yayınları.
- Günay, F. (2004). *Helal Kazanç*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Güneş, Z.S. ve Yetim, H. (2020). Helâl Gıda Üretimi ve Tüketimi. *Journal of Halal Life Style*; 2(2), 70-94.
- Halebi, M. (2002). *Hadisler Işığında Helal Kazanç Yolları*. N. Bozkurt (Çev.). İstanbul: Darulhadis Yayınları.
- Hallal, E. (2024). *Helal Kazancın Önemi*. M.S. Kurtuluş ve M.A. Gökduman (Çev.). Ankara: Takdim Yayınları.
- <https://www.hak.gov.tr/akredite-kuruluslar>.
- <http://kuranmeali.com/AyetKarsilastirma>.
- İbn Kesir, E.F.İ. (1986). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. C. 13. B. Karlığa ve B. Çetiner (Çev.), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İmam Malik (1994). *Muvatta'*, 4 Cilt. A.M. Büyükçınar, V. Akyüz, A. Arpa, D. Pasmaz ve A. Yücel (Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Kafes, M. (1994). Ebu Hayyân el-Endelüsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 10, 152-153.
- Kamali, M.H. (2021). *Shariah and the Halal Industry*. Oxford: Oxford University Press.
- Karaman, H. vd. (2008). *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. C. 5. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, H. vd. (2006). *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. C. 2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, F. (1996). Rızık ve Kazanç Anlayışı Üzerine Bir İnceleme. *Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 155-178.
- Muhasibi, H. (2012). *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*. M. Coşkun (Çev.). İstanbul: İlk Harf Yayınları.
- Nesei, S. D. (1981). *Sünen'ün-Nesei*. C. 7. Büyükçınar, A.M., Tekin, A, Harman, Ö.F. & Erol, Y. (Çev.). İstanbul: Kalem Yayınevi.

- Önlüer, S. (2013). *Helal Kazanç*. İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Özdirek, R. ve Çavuşoğlu, A.H. (2010). Süfyan es-Sevrî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 38, 23-28.
- Rakhman, A. ve Solihin, S.M. (2018). Islamic Principles (*Mabadi'*) on Earning Halal Livelihood (*Iktisab Al-Rizq Al-Halal*). *Proceeding of Insight 2018 1st International Conference on Religion, Social Sciences and Technological Education*. 18-19 July. Universiti Sains Islam Malaysia, Nilai, Malaysia.
- Sekmen F. ve Erdem, M. (2020). İslâm Açısından İktisadi Büyümede İktisadi Faaliyetin Helal Olmasına Riayetın Önemi Üzerine. *Journal of Islamic Research*, 31(3), 686-98.
- Şeybanî, İ.M. (1993). *Kitabü'l Kesb: İslam İktisadında Helal Kazanç*. İmam Serah (Şerh). M. Baktır (Çev.). İstanbul: Seha Neşriyat.
- Tirmizi, Ebu İsa M. (1981). *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*. 6 Cilt. O.Z. Mollamehmetoğlu (Çev.). İstanbul: Yunus Emre Yayınevi; Ayrıca: *Sünen-i Tirmizî*, www.darrulerkam.wordpress.com.
- Ünlü, S. ve Bulut, Y. (2013). *Doğru Ticaret ve Helal Kazanç*. İstanbul: Kevser Yayınları.
- Varinli, İ., Erdem, E. ve Avcılar, M.Y. (2016). Exploring The Factors Affecting Purchase Intention of Halal Certified Foods in Turkey: A PLS-Path Modelling Study. *European Journal of Business and Management*, 8(4), 68-78; also, (2015). *European Journal of Business and Management* (3rd special issue on *Islamic Management and Business*). 3, 59-76.
- Yıldırım, M.E. (2014). *Asr-ı Saadet'te Ticaret ve Tüccar Sahâbiler*. İstanbul: İGİAD Yayınları.
- Zebidi, A.b.A. (1980). *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. C. 5 ve 6. Miras, K. (Çev. ve Şerh). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yazır, E.H. (1971). *Hak Dini Kur'an Dili*. C. 7. İstanbul: Eser Neşriyat.

Bu çalışma **intihal tespit programlarıyla** taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by plagiarism detect softwares and no plagiarism detected.

Bu çalışmada “**Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi**” kapsamında uyulması gereken kurallara uyulmuştur.

In this study the rules stated in the “**Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive**” were followed.

Makale tek yazar tarafından yazılmıştır.

The article was written by one author.

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum ya da kişi ile **çıkar çatışması** bulunmamaktadır.

There is no **conflict of interest** with any institution or person within the scope of the study.